

הברון אדמונד דה-רוטשילד – "חזון ומציאות" בפעילותו בארץ-ישראל

הקדמה

הברון רוטשילד (1845-1934), "הנדיב הידוע", "אבי היישוב", בנו הצעיר של ג'ימס דה-רוטשילד, מייסד הענף הצרפתי של בית רוטשילד – נקשר בגורל היישוב היהודי בארץ-ישראל משנת 1882 ועד מותו.

במשך למעלה מיובל שנים השקיע הברון סכומי-עתק באופן ישיר ועקיף בביסוס ההתיישבות¹. הברון רוטשילד החדיר את המודרנה לארץ-ישראל. באמצעות מנגנון פקידיו ומדריכי החקלאות (גננים) ששלח לארץ – ביסס שיטות חדשניות בחקלאות ובעיבוד מוצרים חקלאיים, תכנן את מושבותיו על יסודות מודרניים-אירופיים, הרחיב את בסיס הכלכלי-חברתי של מושבותיו ואיפשר לבעלי מקצועות רבים ומגוונים כגון מורים, רופאים, רוקחים, "כלי-קודש" וכו' להיקלט בהן. ההדרכה המקצועית, שניתנה ביוזמתו לעולים המתיישבים, שהגיעו לארץ חדורים באידיאלים לאומיים, אך ללא ידע בחקלאות, ותמיכתו הכספית והאירגונית במושבותיהם – הצילו את היישוב הלאומי היהודי מכיליון וזיכו את הברון בתואר "אבי היישוב". בניסיונותיו המרובים, המגוונים והבלתי נלאים להחדרת גידולים וענפי פרנסה חדשניים לארץ – הפך את ארץ-ישראל ל"חוות ניסיונות" גדולה – מתוך מגמה להביא את מושבותיו לעצמאות כלכלית. הברון רוטשילד היה מגדולי גואלי הקרקעות בהיסטוריה הציונית. הוא עסק באופן אישי באלפי הפרטים שנגעו למושבותיו. ההתיישבות היהודית בארץ-ישראל הייתה קרובה מאוד לליבו, הוא התגאה בהצלחותיה והתייגע בתיקון מחדליה וכישלונותיה.

במאמרנו ננסה לעמוד על הגורמים, שהניעו את הברון לפעול למען היישוב היהודי בארץ-ישראל. נבקש לבחון, אם פעילותו קשורה בפילנטרופיה, שאפיינה את משפחת רוטשילד לענפיה ולדורותיה, או שמא מעשיו של הברון רוטשילד בארץ-ישראל מונעים על-ידי חזון, ואם כן, מהו אותו חזון, ומאימתי גיבש הברון את מטרות פעילותו למען הארץ ומתיישביה היהודיים?

הבעיה המתודולוגית-מחקרית, העומדת בבסיס מאמרנו, קשורה בכך שהברון רוטשילד אינו מביע באופן פומבי ובלתי-אמצעי את מטרות פעילותו בארץ. על מניעיו של הברון ניתן ללמוד בעיקר ממעשיו. בהיגדיו אין משום משנה ברורה וסדורה. קשה ללמוד מהתבטאויותיו האקראיות – בתקופת "החסות הישירה" (1882-1900) – על גישה "אידיאולוגית" כוללת

תאריכים: הברון רוטשילד; "הנדיב הידוע"; "אבי היישוב"; תולדות ארץ-ישראל ויישובה.

למניעיו. לעומת זאת, חשודות התבטאויותיו ב"ערוב ימיו" ברטרופסקטיבה ובניסיון ל"שכתב את מניעיו".

אנו ננסה לברור את האיוון הנכון בין אופי פעילותו וניסיונותיו להשפיע על המציאות היישובית המתהווה בארץ-ישראל לבין היגדיו השונים, ונסיק מכך, אם החזון והמציאות בפעילותו למען ארץ-ישראל עלו בקנה אחד.

1. בית רוטשילד וארץ-ישראל – היסטוריה של קשרים פילנטרופיים

הקשרים בין הענף הצרפתי של משפחת רוטשילד לארץ-ישראל – החלו במחצית המאה הי"ט בימי "מלחמת קרים". אביו של הברון, אדמונד ג'ימס רוטשילד, שלח ב-1854 את אברהם אלברט – מורה ילדיו ויועצו לעניין צדקה – לירושלים כדי לבדוק, במה יוכל להושיט עזרה ליישוב היהודי.²

אלברט כהן ומיכאל ארלנגר – נאמנו של הברון ג'ימס ואחר-כך של בנו אדמונד, פעלו רבות למען היישוב הישן. הם הקימו מוסדות רבים, ותמכו בהם. בין המוסדות נוכל למנות את הבאים: בית החולים ע"ש מאיר דה-רוטשילד, בית-ספר לבנות ע"ש אבלינה דה-רוטשילד, קופת הלוואות. כמו-כן הם תמכו בהקמת בית הכנסת ה"חורבה". כשהסתיימה בניית בית הכנסת, הוא נקרא בשם "בית יעקב" – ע"ש הברון יעקב (ג'ימס) דה-רוטשילד. רוטשילד תמך בכוללים שונים, ובאופן כללי החל בנסיונות להחדרת המודרנה ליישוב הישן.³

מלבד העזרה הכספית הקבועה והאינטנסיבית, שהעניק ג'ימס דה-רוטשילד לבני היישוב הישן – בתיאום עם להעראן והפקוא"ם – הוא סייע רבות בהשתדלו למען היישוב אצל הקונסולים האירופיים. כוחם של הללו במסגרת הסכמי הקפיטולציות הועיל רבות, במיוחד ליישוב האשכנזי מפני נגישותו של השלטון העותמני.⁴

מעורבות משפחת רוטשילד בשלהי המאה ה-י"ט בארץ-ישראל הייתה פילנטרופית. חוגי החרדים האשכנזיים בירושלים רחו כל יוזמה, שמגמתה הייתה החדרת מודרנה, במיוחד – בכל הקשור בהקמת מערכת חינוך מודרנית ומתוקנת.⁵ הברון אלפונס דה-רוטשילד, אחיו הבכור של "הנדיב הידוע", ששב ממסעו בארץ-ישראל, סבר, שאין, למעשה, כל אפשרות להניע את בני היישוב היהודי לפרודוקטיביזציה, שכן ראשי היישוב דרשו ממנו רק תרומות כספיות על-פי עקרונות "החלוקה", שהתיישבו עם גישה פילנטרופית גרידא.⁶

הברון אדמונד דה-רוטשילד היה מודע היטב לאופיים הפילנטרופי של קשרי אביו ובני משפחתו עם היישוב היהודי בארץ-ישראל משלהי המאה ה-י"ט. בסכמו את אופי פעילותו בארץ, סמוך לפטירתו – הגדירה בצורה, שאינה עולה בקנה אחד עם פילנטרופיה:

"עיקר הרעיון המכריע אשר הדריכני לא היה מעשה פילנטרופי

גרידא, אלא מפעל שונה לחלוטין ... הייתי תמיד נתון לעתידה של

היהדות. באתי לכלל הכרה, שאנו מצווים לכוון עינינו לארץ-ישראל ולבקש שם את הצלחתה של היהדות על-ידי יצירה מרכזית, שבה תוכל להתפתח תרבות יהודית אינטלקטואלית ומוסרית"⁷.

דברי הברון הם, כמובן, רטרופקטיבה על אופי פעילותו במשך כיוכל שנים בארץ-ישראל, ובכך טמונה חולשת הטיעון, שהוא פעל **מראש** במגמה לא פילנטרופית, ואולי לאומית. אנו ננסה לברר, אם הצהרתו סמוך לפטירתו הייתה מעוגנת במציאות, או שמא היו אלה דברי רהב של פילנטרופ, אשר רצה, שההיסטוריה תזכור אותו כגואל ומושיע של בני-עמו.

2. "התחלות קשות" – צעדים מהוססים למען היישוב הלאומי בארץ-ישראל

בעצם, בתחילה חשב הברון רוטשילד על סאן-דומינגו כארץ מקלט לריכוז פליטי היהודים מ"סופות בנגב". למקום זה הסב את תשומת לבו הגנרל לופרון, נשיא רפוליקת סאן-דומינגו לשעבר, וידיד המשפחה⁸. הברון החל את פעילותו למען היישוב היהודי בארץ-ישראל בצעדים מהוססים, משתדל שלא לרכוש קרקעות, ומצניע ככל האפשר את פעילותו ומעורבותו⁹. מה אפוא מניע את הברון להתחיל בפעולה למען "העם והארץ"?

א. הפן הלאומי באישיותו של הברון

הברון רוטשילד שירת בצבא הצרפתי בעת המלחמה הקצרה כנגד פרוסיה (1870). הוא צוות ל"משמר הלאומי" והשתתף בהגנה על פריס. בשנים הבאות ענד בגאווה מדליה, שקיבל על שירותו זה. בכניעת צרפת לפרוסיה – חווה הברון זעזוע עמוק ופגיעה קשה בגאווה הלאומית הצרפתית. לאחר זמן קצר נעשה קנאי גם ללאומיות היהודית¹⁰. יש בידנו להצביע על קשר שבין הפגיעה בגאווה הלאומית הצרפתית לבין התעוררות זיקתו העמוקה ללאומיות היהודית. הדבר בא לידי ביטוי בפולמוס הציבורי, שנוצר ב-1873 סביב מחזהו של אלכסנדר דיומא (הבן) "אשת קלוד". זוהי יצירה, שברקעה עומד השבר הלאומי שבכניעת צרפת לפרוסיה. במחזהו הפטריוטי הקצר משלב אלכסנדר דיומא (במערכה ב' תמונה א') את גאולתו המדינית של עם-ישראל במולדתו ההיסטורית. המחזה עורר בשעתו סערה עצומה בציבוריות הצרפתית – בכלל, ובקרב יהדות צרפת – בפרט.

היהודים המתבוללים חששו מתוצאות הפולמוס הציבורי, שהתעורר סביב שאלת התקומה המדינית של העם היהודי בארץ-ישראל. השלכותיו של הדיון הציבורי עלולות היו לעורר מחדש את שאלת נאמנותם לצרפת, כפי שעלתה ב"פולמוס האמנציפציה", אשר בו הואשמו היהודים על-ידי מתנגדיהם "כמדינה בתוך מדינה"¹¹.

אלכסנדר דיומא מחייב את "שיבת ציון" כבימי כורש ומטיף לגאולתו המדינית של עם-ישראל, כפי שמבטא זאת אחד מגיבורי מחזהו דניאל:

"ועלה בדעתי רעיון, שמטריד רבים מבני עמנו... לחבר את ההווה

שלנו ועתידנו אל עברנו, כאשר הרשה כורש... חיים אנחנו בתקופה שכל עם ועם החליט לתבוע ולקבל בחזרה את ארצו, ביתו, לשונו ומקדשו המיוחדים. זמן רב מדי אנו, בני-ישראל, נטולים מכל אלה. נאלצנו לגלוש לתוך החרכים של העמים... סבורים, שהרדיפות פיזר אותנו והפרידונו, אבל אנו שלובי יד. אין אנו רוצים עוד להיות כת, רוצים אנו להיות עם, יותר מזה: אומה. ארץ מולדת רוחנית אינה דייה לנו עוד. ארץ מולדת ממשית ארצית – נעשית לנו עתה צורך הכרחי...¹².

אלכסנדר דיומא הגן בתקיפות ובפומבי על עמדותיו הלאומיות הצרפתיות ועל שאלת גאולתו המדינית של עם-ישראל. התנהל פולמוס ציבורי ער, שהתבטא גם בחילופי מכתבים. בין השאר כתב דיומא מכתב לברון אדמונד דה-רוטשילד, אשר בו הסביר את עמדתו בשאלת הלאומיות היהודית:

"כשהוצג המחזה שלי "אשת קלוד", טעו רבים מבני דתך ולא עמדו על כוונותי... ולו הייתי מסוגל להצטרף לאיזו דת ולקיים מצוותיה, הייתי מצטרף לזו... וכשראיתי את המאורעות המדיניים, שהביאו אותנו בשנת 1870 לכונן קהילייה בצרפת, שאלתי את עצמי: מה המעשה, אשר הייתי עושה, אילו הייתי, לפי הלך-מחשבותי, בן לאומה מיוחדת זו? ואמרתי לעצמי: לא הייתה אז אלא מטרה אחת לפני: לכבוש שוב את ארץ מכורתי ומסורתי ולהקים מחדש את המקדש בירושלים...¹³.

אלכסנדר דיומא קרא והושפע, ככל הנראה, מספרו של משה הס "רומי וירושלים"¹⁴. הפולמוס בשאלת הלאומיות, המוסר, טוהר המידות וגאולתו המדינית של עם-ישראל, שהתעורר בעקבות המחזה "אשת קלוד", חשף את הברון רוטשילד, כבר ב-1873, לשאלת הלאומיות היהודית ודרכי פתרונה.

הברון אף שוחח עם נחום סוקולוב, שהיה מקורב אליו¹⁵, על אודות חילופי המכתבים עם דיומא¹⁶. סוקולוב הגדיר את הפן-הלאומי שבאישיותו של הברון אדמונד דה-רוטשילד לאמור:

"הוא היה יהודי לאומי מסורתי במובן היסודי של הגדרה זו. הוא שואף ומאמין גם יחד: שואף למצוא מנוחה לשארית נחלתנו, מכון לשבתנו עולמים, ומאמין בחיי עמנו כעם בדד ישכון אך ורק בארץ-ישראל... (ההדגשות שלי – י"צ)¹⁷.

הברון רוטשילד, בעל הגאווה הלאומית, שהיה במסע דרך דרום-רוסיה לבאקו בענייני

הנפט של משפחתו, חוזה בפוגרומים המכוונים "סופות בנגב" וזועזוע קשות. הברון הגיע לכלל החלטה אופרטיבית: לפעול להצלת בני עמו¹⁸.

ההתחלה הייתה מהוססת. הברון לא גיבש מלכתחילה "משנה ברורה" בשאלת גאולת העם בארץ-ישראל במתכונת לאומית. זיקתו לארץ ולתקומתה נבעה ממעמקי אמונתו והכרתו הדתית – עניין שנעסוק בו להלן – ומהחוויות ומההשפעות של הלאומיות האירופאית, אשר בתוכה חי. במכתבו של הברון לנאמנו, שמואל הירש, ב"ח בכסלו תרמ"ג (23.11.1882), עם ראשית צעדיו בארץ-ישראל, הוא כותב:

"המטרה שהצבתי לי היא, בעצם, ליצור סוגי דוגמאות למושבות שלעתיד לבוא, משהו מעין גרעיני התיישבות, אשר מסביבם יוכלו לבוא ולהתכנס אחר-כך מהגרים, אם התנועה הדוחפת את היהודים מרוסיה – אין סופה להתעכב..."¹⁹.

ב. "מן הכוח אל הפועל" – "סופות בנגב" ופעילות הברון

בית רוטשילד, הענף האנגלי והצרפתי, התערב אצל הממשלה הרוסית לטובת היהודים נפגעי הפרעות, שכונו "הסופות בנגב"²⁰. הברון אדמונד דה-רוטשילד, שלא היה עסוק בדרך כלל בענייניה הכספיים של המשפחה, הקדיש את עצמו במרץ לטפל ביהודי רוסיה, שנפגעו בפוגרומים²¹. הברון אדמונד דה-רוטשילד נתפס על-ידי המימשל הרוסי כנציג אותנטי של העם היהודי ובא כוחו של בית רוטשילד, ונהגו לפנות אליו בעניינים הקשורים ביהודים. לאחר משפטו המפורסם של מנדל בייליס, "משפט בייליס", שעורר הדים בינלאומיים וביקורת נוקבת כלפי המשטר הצארי – פנה הגרף וויטה לאדמונד דה-רוטשילד וביקשו להעביר את בייליס מרוסיה לארץ-ישראל. הברון נענה לבקשה. בייליס עצמו הצטער שהגיע לארץ²².

מלכתחילה חשש הברון לסייע ביישוב יהודי רוסיה בארץ-ישראל, שכן היה מסופק, אם יוכלו לעמוד בתנאי הארץ וקשייה. הוא ראה ביהודי רוסיה אוכלוסיה חלשה, בעלת יכולת כלכלית רעועה וכושר עמידה נמוך. בעיקר חשש, שכישלונם בהיאחזות בארץ יחשוף אותם לפעילות המיסיון ויגרום להמרת דתם²³.

למרות חששותיו נרתם רוטשילד לפעילות בארץ-ישראל והסביר את מניעיו בשיקולים לאומיים, וכך מצטט ז"ד לבונטין את שיחתו עם הברון בראשית שנת 1884, אשר בה הביע הברון את מניעיו:

"ופה המקום להדגיש, כי העזרה הזו, שהנדיב הגדול הזה אומר לתת ליישוב, לא מעשה צדקה, בלתי אם מעשה יהודי גדול, החושב לבנות את ארץ אבותינו על-ידי יישוב יהודי רחב. בדבר זה נוכחתי מהמשא ומתן, שהיה לי עמדו בעל-פה. זה היה בחודש פברואר

תרמ"ד (וכך מצטט את הברון): **אינני פילנטרופ – הוסיף – ישנם הרבה יהודים אומללים ברוסיה וברומניה, ואנחנו לא נוכל לעזור להם. אנכי נכנסתי אל העניין הזה בשביל לעשות ניסיון, אם אפשר ליישב יהודים בארץ-ישראל** (ההדגשות במקור – י"צ)²⁴.

אם כן, הברון מעיד, סמוך לתחילת עבודתו בארץ, שאין הוא רואה בארץ-ישראל פיתרון לכל יהודי העולם. הארץ צריכה לשמש בסיס לבניין חברה יהודית חדשה. כאמור, היה הברון רוטשילד מלא ספקות וחששות לגבי יישוב יהודי רוסיה בארץ. רגשותיו כיהודי גאה, נוכח הפרעות ברוסיה, והפן הלאומי באופיו, הניעוהו לפעולה. מי אפוא חיבר את הקצוות? מה הניע את הברון לפתוח בניסיון, שעתיד לשנות את פני הארץ והעם? האם גבר הרגש הפילנטרופי? האם ההשפעה הלאומית הייתה המכרעת?

ג. **הברון אדמונד דה-רוטשילד ושאלת ארץ-ישראל**

בקיץ 1882 התנהל מעל דפי "ג'ואיש כרוניקל" פולמוס ער ונרחב בעד ונגד ההתיישבות בארץ-ישראל על רקע "סופות בנגב". העיתון הקדיש לנושא מאמרי מערכת רבים ואף הקדיש טור מיוחד לליבון הבעיה בשם: "The Colonization of Palestine". אדמונד דה-רוטשילד נמנה עם קוראי העיתון. רשאים אנו להניח, שדברי התעמולה הנלהבים של חובבי ציון שהובאו בעיתון ב-1882 – נגעו לליבו²⁵. המחקר ההיסטורי עסק רבות באישים, שהשפיעו על הברון והניעו אותו להתערב לטובת היישוב בארץ.

מי השפיעו עליו?

מבחינה משפחתית: אמו, שהשפעתה עליו – כבן זקונים – הייתה מרובה. אשתו, אדלאידה (עדה), שהייתה בת דודו. שתיהן היו דתיות בהכרה ומקיימות בדקדקנות את מצוות הדת היהודית.

מבחינה דתית: הרב צדוק כהן, רבה של פאריז.

מבחינה חינוכית: מורו הנערץ והאהוב, אלברט כהן, שכאמור ביקר מ-1854 בארץ-ישראל בשליחות אביו והקים בה מוסדות רבים.

אישים ציוניים: הרב שמואל מוהליבר, מראשי תנועת חובבי ציון. יוסף פיינברג, מראשוני העולים של העלייה הראשונה וממייסדי ראשון לציון.

חיים חיסין, איש ביל"ו, שעלה לארץ ב-1882, ורכש את לב הברון. **אישים מקורבים לברון:** קארל נטר, מראשי כי"ח ומייסד "מקווה ישראל", שמלכתחילה לא היה פרו-ציוני ושינה את טעמו.

מיכאל ארלנגר, מראשי כי"ח, שעמד בראש מפעלי הצדקה של הברון.

מעניין לציין, שהמשותף לכל האישים הללו הייתה זיקתם הלאומית בין הייתה זו לאומית-דתית מסורתית, ובין הייתה זו לאומיות מודרנית חילונית²⁶. הרב י"ל פישמן (=מימון) טוען בספרו על הרב מוהליבר, שטיעונו הלאומיים הם אשר עשו את הרושם הכביר על הברון וקשרוהו לעבודה בארץ-ישראל²⁷. לדעת נחום סוקולוב, כל התנאים הסביבתיים, כגון משפחתו, חינוכו, דתיותו של הברון, השפעת אשתו הם בחינת "תנא דמסייע", כלומר גורם תומך, אך להכרה הגיע בכוחות עצמו²⁸.

הפילנטרופיה לא הייתה מלכתחילה, כפי שניסינו להראות, גורם מרכזי בהתערבות הברון אדמונד דה-רוטשילד למען הארץ. להיפך, משיקולים פילנטרופיים היה עדיף להפנות את המאמצים ליישוב היהודים ממזרח-אירופה ליעדים אחרים. הברון רוטשילד הסביר בתקופה מאוחרת יותר את ההבדל בינו לבין הברון הירש, ההבדל בין פילנטרופ לבין אדם בעל חזון לאומי.

"הירש היה פילנטרופ גדול, אך הרעיון היה להעסיק את היהודים בעבודה יוצרת בארצות רבות בעולם, ובשום אופן לא לרכזם בארץ אחת. הוא סבר, שהם יוכלו להיטמע בין תושבי המדינות שבהן יישבו, רק אם יהיו במספרים קטנים. הרעיון שלי היה לא רק לספק להם עבודה ומחייה, כי אם ליצור למענם תנאים מתאימים לקיום יהדות וחיים יהודיים. דבר זה אפשרי, רק אם מרכזים אותם במאסות גדולות – תחת לפזרם במקומות מרוחקים. דבר זה אפשרי רק בארצנו הקדושה, במקום שתורתנו נתנה ובמקום שנביאינו ומורינו הרוחניים, בתקופות מאוחרות יותר, חיו ופעלו (ההדרגות שלי – י"צ)"²⁹.

3. "אמונות ודעות" – דת ולאום בהשקפת הברון רוטשילד

בחינוכו, באישיותו ובאורח-חיו של הברון רוטשילד היו המסורת והדת היהודית בעלי ערך מרכזי, מעין קוד-תרבותי, שעל-פיו נשקלו צעדיו ופעולותיו. אשתו עדה ואמו, שתי הנשים, שהשפעתן עליו הייתה רבה, הקפידו, כאמור, על קיום מדוקדק של המצוות. השקפתו הדתית-אורתודוקסית, אם כי מתונה – היוותה מסד לתפיסתו הלאומית.

מדוע ניגש הברון לעבודה באוריינטציה לאומית בארץ-ישראל? – שואל סוקולוב. תשובתו: מתוך "כעס על הגויים" על כך שבעצם פגעו ביהודים בגישתם האנטישמית, או ברצונם לגרום ליהודים להמיר את דתם, או, לפחות, לעודד את התבוללותם הדתית-לאומית³⁰.

הברון חשש מאוד מהתבוללות היהודים – בכלל, ובני משפחתו הקרובה – בפרט, שהוא

מכנה אותם "קטני האמונה". באותה מידה הסתייג מהחרדים, אשר אותם כינה "קנאי האמונה", הדוחים את המודרנה מכל וכל³¹. לפיכך סבר, שיש לבנות חברה חדשה בארץ, אשר ביסודה תהא מושתתת על היהדות וערכיה. אווירת ארץ הקודש, ערש ההיסטוריה היהודית, תהווה אטמוספירה מתאימה לקיומה.

הברון שאף מלכתחילה להיכנס ל"הרפתקה בגאולת העם והארץ" – מתוך רצון לשנות את פירמידת התעסוקות של יהודי הגולה, כלומר להניעם לעבור ממקצועות של מסחר – לעיסוק בקרקע ובעיבוד תוצרתה³².

בשיחה, שניהל הברון רוטשילד בעת ביקורו השני בארץ ב-1893, אמר לנשי זכרון יעקב:

"... עיני כל באי עולם נשואות עתה לאנשי המושבות אשר בארץ

הקדושה – לראות, אם באמת יוכלו היהודים להיות עובדי אדמה

חרוצים וביחד עם זה להיות נאמנים לדתם"³³.

הברון היה חדור הכרה דתית, אם כי לא הקפיד כאשתו עדה על קיום מדויק של המצוות המעשיות³⁴. לאומיותו נבעה, ללא ספק, מרגשותיו הדתיים. האנטישמים נטו לייחס לו כוונות לגאול את העם והארץ³⁵. ב-29/11/1881 פונה אלכס לוצ'יאני, סגן הקונסול הצרפתי בעיר הנמל חודידה בתימן – לכי"ת, ומבקשם לברר את אמיתות השמועה שפשטה בתימן, שרוטשילד פועל לגאולת היהודים ורוכש קרקעות בארץ-ישראל³⁶.

בביקורו החמישי (והאחרון) של הברון בארץ, התקיימה שיחה בינו לבין חיים קלווריסקי על אודות הצורך בהמשך לימודי היהדות בבתי הספר. מתשובת הברון ניתן להבין היטב את אמונתו ודעתו:

"אדון קלווריסקי, אני מכיר אותך יפה, וכבר זמן רב דעותיך מוכרות

לי. **ההבדל בינך לביני, הוא שאתה, אדוני, יהודי לאומי, ואילו אני**

יהודי יהודי (ההרגשות שלי – י"צ)"³⁷.

שמעון שאמה, הביוגרף של הברון אדמונד דה-רוטשילד, טוען, שיש סיפורים ואיזכורים רבים מאוד המצביעים על דבקותו בקיום הדת ואורח-מצוותיה³⁸.

הקשר בין הדת ללאום בתפיסתו של הברון היה מובן מאליו ולא ניתן לניתוק. במכתב לאוסישקין כותב אליעזר בן יהודה – בעקבות ביקורו הראשון של הברון בארץ באביב 1887 – את רשמיו מהברון:

"... האיש הזה חפץ, שיהיה הכל ברוח הלאומית, ועל כל פנים,

יותר קרוב לרוח היהודים הקדמונים..."³⁹.

הרגש הדתי והגאווה הלאומית של הברון רוטשילד הם אשר הניעוהו מלכתחילה להתערב למען המהגרים היהודיים פליטי "סופות בנגב" שהתיישבו בארץ-ישראל. הוא רצה בהצלחת התערותם בארץ, ודווקא בענפי פרנסה פרודוקטיביים, כדי להוכיח קבל עם ועולם את סגולתם

של היהודים ואת זקיפות קומתם⁴⁰. יחד עם זאת, התעקש הברון שלא לבוא לעזרת חברי ביל"ו בעטייה של גישתם האנטי-דתית⁴¹.

הברון שאף, שבכל אחת מהמושבות שתחת חסותו ינהלו המתיישבים אורח חיים דתי וצנוע⁴². בחוזה, שערך עם המתיישבים, בעת שפרש את חסותו עליהם, חייבם לנהל אורח חיים דתי, והתחייב בפניהם/לבנות בית כנסת במושבה⁴³.

בעת ביקוריו של הברון בארץ – האיץ בבני-חסותו לקיים באדיקות את מצוות הדת. הקשר בין הדת לבין הרגש "הלאומי-הטבעי" המפעם במתיישבים הוא לטעמו היינו-הך, מקשה אחת. בעת ביקורו השני בארץ באביב 1893, שוחח עם נשי זכרון יעקב, ודרכן אותן לדאוג לכך שילדיהן ילמדו עברית, כדי שידעו את התורה, שמצוותיה חשובות ביותר⁴⁴.

בשנת 1924 טייל הברון בחופי המזרח התיכון. מפאת מחלתו נאסר עליו לרדת לביקור בארץ. לפיכך הוא הזמין למלונו בקהיר משלחת איכרים, שתדווח לו על מצב המושבות. בשיחה שהתפתחה הדגיש הברון:

"אני מצטער, שהרגש הדתי לקוי אצלכם. אצל היהודים הרגש הדתי

– עיקר, הוא בסיס הלאום. רק הרגש הדתי יכול לאחר את כל

חלקי העם... (ההדגשות שלי – י"צ)⁴⁵.

ערב הקמת פיק"א, בשלהי שנת 1923, התראיין הברון רוטשילד לעיתון "הארץ" והסביר את מניעיו להקמת החברה. תפקידה של פיק"א היה להגביר את יבוא ההון על-מנת להאיץ את פיתוחה של ארץ-ישראל. בדבריו הדגיש הברון רוטשילד את מניעיו האידיאולוגיים בעבודתו רבת השנים למען הארץ ויישובה:

"... הרי אני ידידה של ההסתדרות הציונית, אף-על-פי שאין היא

דתית, לדעתי. רצוני לאמר, שאין היא מדגישה למדי את היסוד

הדתי שבתנועה זו... (ההדגשות שלי – י"צ)⁴⁶.

פקידות הברון, שהייתה חילונית ברובה, הקפידה, שלא ייפגם האופי הדתי של המושבות שתחת חסותו, וזאת על-פי רצונו והשקפתו של רוטשילד. יחידים מבין המתיישבים, שפגעו באורח-החיים הדתי, נענשו בחומרה⁴⁷.

בביקורו החמישי (והאחרון) של הברון רוטשילד בארץ באב 1925 – נשא הברון נאום בפני קהל רב בבית הכנסת המרכזי בתל-אביב. נאום עתיר בהיגדים לאומיים ודתיים השזורים יחדיו. רובו המכריע של הנאום מכוון לחזק את הקשר בין העם לארץ – על בסיס ערכי היהדות ומצוותיה. הברון התייחס לנאום כ"אבני דרך" למניעיו ולהשקפתו וכאל צוואתו הרוחנית⁴⁸, בין השאר אמר:

"... הסימן המובהק של הבית הלאומי הוא העבודה הרוחנית

והמסורתית, שבה בייחוד עשויה רוח היהדות להתפתח... חנכו נא

את בניכם בדברי התורה, אשר מסרו לנו אבותינו... נאמנים תהיו לעבר שלכם ותעבדו לתקן עולם במלכות שדי. הנר שמסרו אבותינו לא ידעך ולא יאבד. ככה יגדל הבית, אף אם קטן יהיה, וככה יחיה עם ישראל, כדי שימלא את תעודתו הרמה.⁴⁹

ניתן לומר, שבהדרגה נתגבשו אצל הברון רוטשילד הזדהות עמוקה עם גורלו של עם-ישראל והכרה ברורה, שארץ-ישראל, שהיא "בית גידולו הטבעי" – רק בה יכון עתידו הטריטוריאלי והלאומי של העם, וזאת בהתאם לחזון נביאי ישראל. כאדם מעשי לא האמין הברון רוטשילד, שהארץ תוכל לקלוט את כל יהודי העולם, ואף לא את כל יהודי מזרח אירופה. לעומת זאת, האמין, שהנעשה בארץ יקרין על כל תפוצות ישראל וירומם את קרנם של היהודים בין אומות העולם.⁵⁰

ש' יבניאלי כינה את הברון רוטשילד על אמונתו זו ופועלו: "איש הציונות התמה, הארצישראלית, ללא פקפוקים טריטוריאליים".⁵¹

4. ביסוס המחויבות – "מושבות החסות" של הברון

"אדיר חפצי להראות לבאי עולם, כי מוכשרים ומסוגלים אנו לעבודת האדמה ולהיות איכרים חרוצים..."⁵². הברון שאף להקים חברה יהודית חדשה בארץ, המושתתת על עובדי אדמה.⁵³

א. הבו לנו איכרים יהודיים – המתיישבים נוכח המציאות

איכרים יהודיים באירופה לא היו חזון נפרץ. למעשה, העיסוק בעיבוד הקרקע היה ענף פרנסה נדיר בקרב היהודים – מאז ימי הביניים, וביתר שאת – בעת החדשה. הרב מוהליבר, שחזר מפגישתו עם הברון בספטמבר 1882, הבין מדברי הרב צדוק כהן, שרוטשילד יהיה מוכן להתמסר לגאולת העם בארץ-ישראל, בתנאי שיימצאו יהודים עובדי אדמה. לפיכך התאמץ הרב מוהליבר לאתר איכרים יהודים. לאחר התייעצויות וחיפושים, ובעזרת הרב מרדכי גימפל יפה ור' יחיאל ברי"ל – הצליח רוטשילד לבחור אחת-עשרה משפחות של חקלאים יהודיים, סך-הכל כשלושים נפשות, מכפר הסמוך לראדום (רוז'ני) שעל-יד סלונים.⁵⁴ אנשי ראדום אלו, האיכרים היהודיים, נקלטו בקושי רב בארץ. רבו טענותיהם על הברון. למרות טרוניותיהם וקשיי קליטתם – פעל הברון רוטשילד רבות על-מנת לעזור להם להיאחז בקרקע והורה לנאמנו, שמואל הירש, לעשות כל מאמץ כדי להשאירם בארץ והנמקתו:

"...הוא סבור, כי שובם לרוסיה של אנשים, היודעים לעבוד את האדמה, שוב לא יניח ליהודי רוסיה לחשוב על ארץ-ישראל, וכיוון שהוא חושש גם עכשיו להתפרצויות חדשות, מאחר שהאנטישמיות אינה רוצה להתפרק מנשקה, הוא מוצא, כי יש לחשוב על העתיד

והטיל עלי (על מיכאל ארלינגר, נאמנו והאחראי על הצדקה מטעמו – י"צ) באופן מיוחד להסביר לך את הערך הרב, שהוא מייחס לייסוד כמה מקומות אחיזה בארץ-ישראל⁵⁵.

בסופו של דבר, נקלטו הראדומים בארץ. הברון הקים בעבורם את המושבה עקרון, היא מזכרת בתייה⁵⁶.

מתיישיבי העלייה הראשונה באו מקרב המעמד הבינוני היהודי במזרח אירופה. רובם היו יושבי עיירות. העיסוק הישיר בעיבוד קרקע היה רחוק מהם. הם עלו לארץ חדורי רוח הגשמה. השאלה שעמדה על הפרק הייתה האחזותם בקרקע, ולא להטם האידאולוגי. הצלחתם הייתה עשויה להוות תקדים לנוספים. אליעזר בן יהודה טען, שאיכריה היהודים של הארץ הם פחות מדי איכרים, ויותר מדי משכילים ואידאולוגים. לארץ נחוצים הרבה איכרים יהודים פשוטים, שצריכים להוציא לחם מהקרקע, ורק מעט משכילים ואידאולוגים, שיהיו כשאור בעיסה⁵⁷.

ניתן לטעון כלפי אליעזר בן יהודה, שהוא נטה לנקוט עמדה שלילית כלפי האיכרים ולהצדיק את הברון רוטשילד, את פועליו ואת פקידיו, שכן זכה – בהשתדלותו של נסים בכר – לקצובה קבועה מאת הברון רוטשילד, ובכך הפך, למעשה, למעין פקיד של הברון⁵⁸, אך אותה טענה עצמה מעלה גם ארתור רופין בהרצאה, שנשא ב-1908 בפני אגודת ההתיישבות היהודית בווינה, אשר בה ניתח את הליקויים במושבות הברון, בפרספקטיבה של זמן, והציע דרכים לתיקון:

"... אחת השגיאות הראשונות רואה אני בזה, שביקשו להפוך לאיכרים – אנשים, שאין להם ידיעות מספיקות בחקלאות... מן ההכרח יהיה לתת לאנשים לעבור תקופת הכשרה בארץ עצמה, שבה ירכשו להם את הניסיון הדרוש, יסתגלו לאקלים ולעבודה ויכירו את תנאי-הארץ המיוחדים..."⁵⁹.

לארץ הגיעו עולים, חברי אגודות חובבי ציון, חדורי להט אידאולוגי לחירות ושאפה להיאחו בקרקע. המתח בין האידאולוגיה למעשה, שנבע מחוסר הכשרה חקלאית, גרם לשגיאות רבות, שנעשו על-ידי המתיישבים. בין השאר הם השתמשו בכלי חקלאות אירופיים, אשר לא התאימו לתנאי הארץ, והתרכזו בענף הפלחה בלבד וכדומה. הברון לא בטח ביכולתם של המתיישבים ולפיכך נאלץ לשלוח לארץ מדריכים חקלאיים (גננים) ופקידים, שמתפקידם היה להדריך ולהנחות את המתיישבים.

הברון הבין, שיש להכשיר ובמהירות צעירים יהודיים לעבודת הקרקע, והקים לשם כך (באלול תרמ"ז) בית-ספר חקלאי בזכרון יעקב, "ארבייעטער שוללע" (בי"ס לפועלים). מטרת בית הספר הייתה להכשיר את העולים – לאיכרים⁶⁰. כמו כן שלח הברון בני מושבה

מצטיינים להשתלמות בחו"ל, לרוב – בבית הספר החקלאי של ורסאי, או בבית הספר החקלאי רואייבה באלג'יר⁶¹. הברון גם סייע רבות לפיתוח החינוך העברי במושבות, עניין שנעסוק בו להלן.

מפעלו של הברון להדרכה חקלאית ולפיקוח על המתיישבים, הידוע בכינויו "שיטת הפקידות", הניב ביקורות נוקבות כלפיו.

ב. קרקעות להתנחלות – ביסוס עבודת הברון רוטשילד בארץ-ישראל

עומק ההתחייבות של הברון למען ארץ-ישראל ויישובה – נמדד בהירתמותו לרכישת קרקעות. מלכתחילה היסס הברון לקשור את עצמו, מעבר לפעילות לטווח קצר, לניצני התחייה הלאומית בארץ.

בשלב ראשון לפעילותו, בין השנים 1882-1884, נמנע הברון מלרכוש שטחי קרקע גדולים. המעבר לפעילות לטווח ארוך וליצירת קשר בר-קיימא בין הברון רוטשילד ליישוב החדש בארץ-ישראל, מתבסס על רכישת קרקעות להרחבת "מושבות החסות". מחוייבותו לארץ באה לידי ביטוי ראשון בשנים 1884-1887, כאשר הוא מחליט להרחיב את שטחי הקרקעות של מושבותיו, לקבל עליהם קושאנים לזכויות שונות, כגון חפירת בארות-מים, הקמת מבני ציבור ופיתוח שירותים קהילתיים⁶².

קשה להעריך, אם בשלב מוקדם זה של פעילותו הקרקעית הייתה לברון "מדיניות או תכנית אסטרטגית לרכישת קרקעות", או שמא הייתה זו היענות פרקטית לצרכי ההתיישבות, ללא כוונה לאומית או פוליטית מרחיקת ראות⁶³. בכל אופן, תחילת רכישת הקרקעות על-ידי הברון היא השלב, שבו עבודתו בארץ-ישראל מקבלת תפנית, מהושטת עזרה – למעורבות עמוקה בגלל מערך שיקולים בעלי גוון לאומי מובהק.

ג. המשק המונוקולטורי – המציאות והביקורת

מתיישבי העלייה הראשונה החליטו לבסס את מושבותיהם על משק הפלחה, בכך התבטא רצונם להגיע להספקה מיידית של מזון (תוך כדי חיקוי דפוסי החקלאות המוכרים להם מארצות המוצא) ולהגשים את האתוס של האיכר, המוציא את לחמו מן הארץ. הגידולים שנבחרו היו גידולי חורף: חיטה, שעורה ותורמוס, וגידולי קיץ: דורה, שומשום ואבטיחים. שיטה זו נכשלה כישלון חרוץ.

עם קבלת המושבות תחת חסותו של הברון רוטשילד שונתה השיטה החקלאית. במקום חקלאות התבואות הוקם משק מונוקולטורי מודרני, המתבסס על ענף המטעים, שבמרכזו הועמדה הגפן, וכן – שקדים וזיתים. גישתו המשקית של הברון הותקפה כבלתי יעילה וכלא מאוזנת, המסכנת את עתידן של המושבות בכך שמבססת את קיומן על ענף אחד בלבד⁶⁴. כמו כן הואשם הברון בכך שהעתיק את שיטת המשק החקלאי מדרום-צרפת ואלג'יר, שיטה מוכרת לו ולפקידיו, בלי לנצל את יתרונותיה הגיאוגרפיים של הארץ⁶⁵.

האם הביקורת הנוקבת והחמורה עומדת במבחן המציאות?

ראשית, התשובה-שלילית. הכנסת ענף המטעים נבעה משיקולי דעת מקצועיים וכלכליים מובהקים:

1. הכרם – ככל מטע – רווחי יותר מפלחה.
 2. הכרם מאפשר לבסס כלכלית משפחה חקלאית על נחלה קטנה יותר מאשר הפלחה.
 3. טיב הקרקעות הירוד בארץ-ישראל אינו הולם את צרכי הפלחה, אך הוא טוב דיו לכרם.
 4. מסי הממשלה התורכית על הכרם פחותים מאשר על הפלחה⁶⁶.
- שנית, נסיגה מסויימת מחקלאות המטעים הייתה כבר בשנת 1885/6 – עם הקמת המושבות החדשות: מטולה וקסטינה, שהתבססו על גידולי שדה⁶⁷. יתרה מזו, באמצע שנות ה-20 הזהיר הברון עצמו את האיכרים מפני חקלאות, המבוססת על ענף אחד בלבד, והמליץ בפניהם על שיטת "המשק המעורב", אשר פותחה בארץ כתוצאה מצבירת ניסיון חקלאי⁶⁸. הברון רוטשילד ערך בארץ ניסויים חקלאיים נרחבים כדי למצוא ולבסס את השיטה החקלאית האופטימלית למשק הארצישראלי – מתוך רצונו העז להצמיד את מושבותיו לקראת עצמאות כלכלית.
- לפיכך לא ניתן לומר, ששיטת המשק המונקולטורי הייתה שרירותית או "אידיאה פיקס", שהלמה את גחמותיו של הברון, התלוש מהמציאות בארץ, ואת נוחיות פקידיו. למעשה, היה זה ניסיון מחושב שהתאים לשעתו, ושונה על-פי שיטת הניסוי והטעייה.

ד. פרודוקטיביזציה ומודרנה – מטרות והישגים

הברון רוטשילד שאף לבסס את "מושבות החסות" על פרודוקטיביזציה. בלהט הוויכוח עם איכרי ראשון לציון – כותב הברון למתיישבים:

"... שלחתי גנן כדי לעזור לכם. במקום להיות אסירי תודה – אתם

באים אליו בטענות... רוצה אני לעודד פועלים ולא פושטי יד. אם

לא תעבדו כראוי, ניטוש מיד את מי שאינו עובד..."⁶⁹.

פקידות הברון הכניסה שכלולים מפליגים בטכניקה החקלאית על-ידי ייבוא אמצעים אירופאיים מודרניים והענקתם למתיישבים. בין השאר הכניסו לראשונה לארץ מנועי קיטור במקום עבודה בבהמות, החדירו חידושים בחפירת בארות, באופן שהצליחו לחפור לעומק ולהגיע למי התהום ולספק בקביעות מים טובים, הביאו לארץ מנועי נפט לשאיבת מים במקום האנטייליות הפרימיטיביות, שהיו נהוגות עד אז⁷⁰.

המודרנה הוכנסה למושבות הברון לא רק במשק החקלאי, אלא גם בתחומים רבים נוספים. המושבות נראו כפנינות נוף אירופאיות לכל דבר. בתי האיכרים נבנו אבן. הוקמו מוסדות ציבור רבים – בראשם בית הכנסת, נסללו רחובות, ניטעו גנים, השירותים הציבוריים

הורחבו והיו ברמה גבוהה. למעשה, משנת 1887, שנת ביקורו הראשון בארץ, מתחיל עידן של התרחבות ורכישה, ההופך את המושבות למודרניות⁷¹.

אנשי העלייה הראשונה הביאו למפנה בתולדות היישוב היהודי בארץ-ישראל. הערכת פועלם של המתיישבים ותרומת הברון מתוארות על-ידי החוקרים ש' אטינגר וי' ברטל:

"אנשי העלייה הראשונה נטלו גם חלק במגמה לפרודוקטיביזציה של היהודים, לשינוי מקורות מחייתם ושינוי תדמיתם בעיני עצמם ובעיני זולתם על-ידי מעבר לעבודת כפיים, ובראש ובראשונה – לעבודת אדמה... אלמלא עזרתו הממושכת של 'הנדיב הידוע' לא היו מחזיקות מעמד רבות מן המושבות... ייחודם של מתיישרי העלייה הראשונה היה בכך, שמפעלם כוון לא רק לשינוי אורח-חיים ומקורות פרנסה, ולא רק לשינוי תדמית, אלא גם ואצל רבים בעיקר, ליצירת תשתית לכלכלה לאומית עצמאית ובריאה, יסוד לתחיית האומה, לריכוזה במולדת"⁷².

וכאמור, לברון לפועלו ולשאיפותיו היה חלק רב בהצלחות אלו. למרות דברי הקלס והערכה דלעיל – סבורים אטינגר וברטל, שגישתו של הברון רוטשילד לעבודתו בארץ הייתה פילנטרופית ביסודה.

ה. גיוון ועיבוד התוצרת החקלאית – הדרך לעצמאות כלכלית

הברון רוטשילד עסק רבות בגיוון סוגי הגידולים בארץ וערך על חשבוננו ניסיונות רבים ויקרים לאיקלום והשרשה של מינים וזנים רבים: עצי אקליפטוס, זני גפנים שונים – בדרך כלל זנים הנועדים לסוגים יקרים של יין, גידולי מספוא, תה, קפה, צמחי בושם ונוי (ביסוד המעלה), עצי תות ליצירת המשי (בראש פינה), טבק (במטולה ובראש פינה), אפרסקים (בעקרון), כותנה (בראשון לציון), קיקיון, חיזרן (כדי שישמש במקום צינורות), שקדים. גם גידול עצי ההדר עד ראשית המאה ה-20 היה פרי יוזמתו של הברון. למעשה הפך הברון את אדמותיו לתחנת ניסיונות גדולה⁷³.

מלבד השקדים ופרי ההדר, שלא עובדו ונמכרו כמו שהם, הרי הענבים, פקעות תולעי המשי והזיתים – עובדו במפעלי תעשייה שהקים הברון. לפיכך, ניתן לזקוף לזכותו של הברון לא רק ניסיון לגוון את ענפי החקלאות, אלא גם הכנסת תעשייה לארץ. תעשיית הברון סיפקה פרנסה לפועלים רבים ותרמה רבות לפרודוקטיביזציה ולמודרנה של הארץ, שהייתה מחוץ נידח וטרום-תעשייתי באימפריה התורכית.

גולת הכותרת של מפעלי התעשייה היו שני היקבים: הגדול שביניהם הוקם בראשון לציון ונחשב בזמנו לשני בגודלו בעולם והגדול ביותר במזרח התיכון. עד לשנת 1900 השקיע הברון ביקביו שלושה מליוני פראנקים והעסיק בהם עשרות עובדים.

תפיסה של **חקלאות מסחרית** הנחתה את הברון לטעת כרמי-יין, שכן למשפחת רוטשילד היו כרמים ויקב בדרום צרפת באזור שאטו לאפאייט שבחבל מדוק. הברון הבין היטב בייצור יין ושאף, שיינות הארץ יהיו ברמה בינלאומית וישווקו לחו"ל. הברון רצה, שסוגי היין היקרים שיוצרו ביקביו ישווקו לחו"ל בבקבוקים. לפיכך הקים בטנטורה בית/חרושת לזכוכית, שייצר גם כלי זכוכית נוספים במידה מצומצמת, כגון כוסות וכד'. סביבו נוצר יישוב קטן⁷⁴.

בשנת 1896 ייסד הברון את "חברת כרמל" לשם שיווק היין וייצואו כדי לעזור ל"מושבות החסות" להשתחרר מהתלות בתרומותיו התדירות⁷⁵.

הברון השקיע במבני ייצור ותיעוש גם לצורך פיתוח "ענפי יוקרה". נעשו ניסיונות לבסס תעשיית תמציות בושם ביסוד המעלה. הענף נכשל, מפני שלא עמד בהצלחה בתחרות – בבשמים הצרפתיים. גם הניסיון לייצר אריגי משי, שהיה כרוך בהקמת מטווייה ובית חרושת לאריגה בראש פינה, נכשל. נעשו ניסיונות לעבד ריבות משמש בראש פינה. גם ניסיונות אלו לא עלו יפה. הוקם בית בד להפקת שמן מזיתים בזכרון יעקב. בכספי הברון, הוקמו טחנות קמח אחדות, וצויידו במנועים להפעלתם – במקום שימוש בבהמות כנהוג בארץ⁷⁶.

הברון רוטשילד פעל רבות כדי לבסס משקית וכלכלית את "מושבות החסות", וכפי שנראה להלן, גם מושבות, שלא היו נתונות ישירות לחסותו. פעילות הברון התפרסה והשתרגה על-פני תחומים רבים – החל מעריכת ניסיונות חקלאיים מרובים ומגוונים, פיתוח ענפים חדשים, הכנסת מודרנה וטכנולוגיה לארץ, וכלה – בניסיונות לשיווק תוצרת הארץ. מלבד העיסוק בקיום הפיסי, עודד הברון באופן אינטנסיבי גם את קידומן החברתי והרוחני של מושבותיו.

5. הברון רוטשילד ותחיית החינוך העברי הלאומי בארץ-ישראל

החינוך העברי הלאומי היה "אבן ראשה" באוטופיה הלאומית היהודית מראשיתה כבר לפני ייסודה של התנועה הציונית. ההנחה הייתה, שבעזרת החינוך – ניתן לעצב חברה חדשה. החינוך הלאומי נתפס אף כמכשיר מדיני, שבעזרתו יוגשמו יעדיה של התנועה הציונית: אהבת מולדת, החדרת המודרנה, המדע והטכנולוגיה, שיקום האדם היהודי ושיפורו ועיצוב היהודי החדש בחברה יהודית מתהווה בארץ-ישראל⁷⁷.

בפועל אכן תרם החינוך העברי תרומה מכרעת להתהוות התשתית הלאומית, ברעיון ובמעשה בארץ-ישראל⁷⁸.

תרומתו של רוטשילד הייתה מהותית ומכרעת. כפי שהעזרה שהושיט ל"מושבות החסות" הצילה אותן מקריסה, כך פעילותו בתחום החינוך היוותה מסד לבניין החינוך העברי-לאומי

בארץ. למעשה, ברוב המושבות נפתחו בתי-ספר, שהורו בעברית וברוח לאומית רק לאחר בואן תחת חסות הברון⁷⁹.

זאב יעבץ – חוקר תולדות ישראל, מחנך, ממניחי היסודות לחינוך העברי החדש (פעל בארץ בין השנים 1888-1894) – חידש בזכרון יעקב בתרמ"ח את חגיגת החגים הלאומיים השאובים מהתנ"ך וכן הנהיג טיולים בחיק הטבע לחיזוק אהבת הארץ. תוכניות הלימוד שלו אושרו ומומנו על-ידי הברון רוטשילד – באמצעות מ' ארלנגר וא' שייד. כמו-כן הונהג על-ידי דוד יודולביץ בשנת תרמ"ח בראשון לציון לימוד "עברית בעברית", ולא רק במקצועות הקודש. לא ידוע על לימוד מדעים בעברית או שימוש בשיטת "עברית בעברית" בשנות ה-80 של המאה ה-19, פרט למושבות הברון – בעידודו וסיועו הכספי⁸⁰.

הברון רוטשילד עמד בתוקף על דעתו, שכל ההתכתבויות איתו בענייני עבודתו בארץ-ישראל יהיו בעברית, אף-על-פי שלא שלט בשפה. מ' ארלנגר דרש מהירש באוגוסט 1883: "רוטשילד רצה, ואני סבור, כי הצדק איתו, שהטלגרמה תהיה בעברית"⁸¹. בעת ביקורו הראשון של הברון רוטשילד בארץ, בשנת 1887, מתבטא הברון בפומבי ובתוקף, כי עז רצונו שילמדו עברית במושבותיו, וששפת הדיבור היומיומית תהיה בעברית⁸². בביקורו השני בארץ בשנת 1893, נאם בפני המתיישבים:

"... אם לא תבינו צרפתית, אין רע; אך אם תדברו ז'רגון (יידיש – י"צ), זה רע מאוד. הז'רגון אינה שפה. עליכם לדבר רק בשפה, שבה דברו אבותינו לפנינו, היא השפה העברית. אקווה, כי בבואי הנה עוד פעם אמצאכם מדברים עברית"⁸³.

הברון רוטשילד מימן את הדפסתה בעברית של סדרת ספרים ראשונה בסוגה – לכל מקצועות הלימוד, ואף הורה להפיצה בכל בתי הספר של אליאנס בארצות המזרח על חשבונו⁸⁴. פתיחת ספריות השאלה בבית-ספר וייסודן של ספריות ציבוריות בתקופת העלייה הראשונה – נעזרו בדרך כלל בקרנות הברון. בדרך זו העמיקה וחלחלה תרבות הקריאה בכלל ובספרות עברית בפרט⁸⁵.

הברון רוטשילד שקל ונעתר באופן עקרוני לעזור בהקמת אוניברסיטה בארץ-ישראל. האוניברסיטה נועדה להיות מרכז רוחני-לאומי, והיא הייתה אמורה לטפח את הלאומיות החילונית. חיים ויצמן עמד מאחורי יוזמה זו⁸⁶. לולא פריצת מלחמת העולם הראשונה – יש להניח, שהברון רוטשילד היה נרתם למשימת הקמת האוניברסיטה הלכה למעשה⁸⁷. בנאומו של הברון בבית הכנסת המרכזי בתל-אביב בשנת 1925, בעת ביקורו החמישי בארץ הוא הדגיש:

"הסימן הישראלי המובהק של הבית הלאומי היא העבודה הרוחנית והמסורתית, שבה בייחוד עשויה רוח היהדות להתפתח. לכן

תיחשב פתיחת האוניברסיטה למאורע גדול בתולדות ישראל בזמן החדש. הרי לנו בכל קצווי תבל אנשי רוח כבירים בכל ענפי החכמות – כאינשטיין וברגסון, ולמה לא ננבא, שהאוניברסיטה העברית תפיץ אור גדול, בין במדעי הטבע והמתמטיקה ובין בחכמת הרוח והדת? בלשון אבותינו, בלשון העברית, ילמדו באוניברסיטה. כבר בביקורי הראשון במושבות הקפרתי על הלימודים בעברית בבתי הספר, ולאחר שנים אחדות שמחתי לראות, שהלשון העברית נהייתה לשון חיה. היהודים, הנקבצים מארצות שונות, יכולים להתקשר ביניהם לבין עצמם אך בלשון אחת, ולשון זו היא להם קשר בין העבר ובין ההווה וכן קשר זה עם הגות אבותינו⁸⁸.

נאומי של הברון היה מעין "צוואה רוחנית", שאישרה את כל אמונותיו העמוקות ביותר וקיפלה בתוכה את "האני מאמין" שלו בכל תחומי עשייתו בארץ. בנאומי באה לידי ביטוי אמונה ללא סייג באידיאל הלאומי היהודי ובבניית חברה חדשה, המבוססת על מורשת היהדות. כמו-כן האמין הברון, כי אפשר וגם צריך לבסס משק יהודי מבוסס ועצמאי בארץ-ישראל, ללא התחשבות בכמה הון וזמן כרוכה המשימה⁸⁹.

6. מדיניות ואסטרטגיה יישובית – תכנון ארוך טווח בפעילותו של הברון רוטשילד בתקופת "החסות הישירה"

הברון אדמונד דה-רוטשילד החל את פעילותו בארץ-ישראל בצעדים מהוססים, כפי שצינו לעיל בפרט בסעיף השני.

גישתו הזהירה של הברון, שנרחיב עליה את הדיבור, הניעה אותו לשקול את צעדיו בזהירות. הפריודיזציה של תקופת "החסות הישירה" (1882/3-1900) מצביעה על שלושה שלבי פעילות עיקריים של הברון בארץ-ישראל:

א. 1882-1884: **צעדים מהוססים**. בשלב זה נוקט הברון רק את הצעדים ההכרחיים לקיום המושבות, שנטל תחת חסותו.

ב. 1884-1887: **ביסוס המחוייבות** (ראה דיון לעיל בסעיף 4). בשלב זה החל הברון מעמיק את מחוייבותו. הוא מתחיל לרכוש קרקעות, עומד בקשרים עם השלטונות העותמניים, משקיע במבני ציבור, תומך במערכת החינוך ומפתח אותה⁹⁰.

ג. שנת 1887: בזמן ביקור הברון לראשונה בארץ הוא סקר מקרוב את מצב המושבות שתחת חסותו. שנה זו מקובלת כשנת מפנה על-ידי חלק מחוקרי התקופה⁹¹.

משלב זה ואילך משכלל וממקד הברון את מדיניותו ונוקט אסטרטגיה יישובית ברורה ומעמיק את פועלו ומחוייבותו למפעלו בארץ.

א. "עבודה עברית" בכל מחיר

כאשר נרכשה אדמה חדשה להקמת המושבה ראשון לציון, היא נמסרה על-ידי הפקידות לאיכרים בתנאי מפורש, שיעסיקו במושבה פועלים יהודיים. הטעם שניתן היה הכרה בעבודה עברית כערך לאומי. הברון לא רצה שיסתבר, שבלי עבודת פועלים ערבים – אין היהודים מסוגלים להיאחזו בארץ ולעבדה. יתרה מזו, הפקידות אף פעלה להקל את תנאי קליטתם של הפועלים היהודיים במושבה על-ידי הספקת שירותים שונים לקיומם⁹².

כעיקרון תבע הברון להעסיק רק פועלים יהודיים למרות שכרם הגבוה, ותביעה זו הושמעה גם כלפי האיכרים וגם כלפי פקידיו: "חשוב להעסיק יהודים במקום ערבים. העבודה העברית תהיה יותר יקרה מן העבודה הערבית (ההדגשות שלי – י"צ), אבל לטווח ארוך המשטר יותר סולידי וחיובי למושבות..."⁹³.

דר' הלל יפה, שנתמנה ליו"ר הוועד הפועל של "חובבי ציון", ביפו, שאף להגיע לשיתוף פעולה עם נציגי הברון – מתוך הנחה, שרק הברון רוצה ויכול לעזור לפועלים היהודים לבסס לעצמם משק עזר⁹⁴.

אליהו שייד, ראש הפקידים מטעם הברון, שפעל בארץ בשנים 1883-1900, מציין, שכל העבודות, הנעשות בארץ מטעם הברון ובמימונו – בחקלאות ובעיבוד תוצרתה בתעשייה ובבנייה, צריכות להיעשות רק על-ידי פועלים יהודיים, והעדיפות ניתנת להעסקת יהודים ילידי הארץ⁹⁵.

למעשה, ההתנגדות של הברון ופקידיו לעבודה הערבית גרמה לכך שהפועלים הערבים הועסקו בעיקר בעבודה זמנית, בעונת הקציר וכו', או שעבודתם הייתה מוגבלת למלאכות מסוימות כניכוש וכדישה⁹⁶.

בדרך כלל קיבלו הפועלים היהודיים במושבות הברון שכר גבוה יותר מזה שקיבלו במושבות העצמאיות⁹⁷.

ב. התיכנון הפיסי והמסד הארגוני-חברתי של מושבות הברון

מחשבה רבה ושיקולי תכנון – הושקעו במבנה הפיסי של המושבה: מבני הבית, המשק, החצר והמתקנים. למעשה, במשך הזמן נוצר דגם מושבה אחיד למדי. המושבות תוכננו מתוך ראייה כוללת ואינטגרטיבית של המשק ושל צרכי המתיישב. בין השאר נלקחו בחשבון צרכי ביטחון וצרכי ציבור. כלל המרכיבים הללו עיצבו "מערכי יישוב" ודגמי-מתאר מתוכננים ומסודרים, שהיו חידוש של ממש בנוף הפיסי של הארץ. במשך הזמן הובלט קו תכנוני ברור, גובש מעין תקן ליחידות דיוור, לגודל נחלה, למבני-ציבור, לגינות, לרווחה, לחינוך ולשירותים נוספים. התוכניות בוצעו על-ידי אנשי מקצוע ויצרו מושבה כיחידת-תכנון כוללת, שבה מתלכד כל פרט במערך הכולל⁹⁸.

בולמוס רכישות הקרקע, שפקד את הארץ עם גל עליית טיומקין ב-1890/1, שיבש את

שיטת פעולתו המסודרת והמתוכננת של הברון. רוטשילד חשש מפני האמרת מחירי הקרקעות, ובמיוחד – מפני התעוררות השלטונות העותמניים והטלת איסורי רכישת קרקע והפסקת העלייה. בשל כך תבע מה"וועד האודסאי" של חובבי ציון להפסיק את פעילות "הוועד הארצישראלי", שעליו הוטל לטפל בכל ענייני רכישת הקרקעות בארץ ולתאם אותם.⁹⁹

במושבות הברון התפתחו חיים חברתיים ותרבותיים מגוונים: קצתם – בדומה לנוסח המסורתי שבחו"ל, וקצתם – בעלי מאפיינים מודרניים, משכילים ולאומיים. חלקם של הברון ופקידיו ניכר בחיי החברה לא פחות משניכר בנוף המשקי והפיסי שלהן. ארגון של המושבות הושתת על שני נדבכים שונים: חיים דמוקרטיים וייצוגיים בכל הקשור לחיי החברה והתרבות בתוך המושבה (זאת, כאמור, במסגרת האופי הדתי, שדרש הברון לעצב לכל מושבותיו) ונציגות מוכרת ומוגבלת של המתיישבים כלפי חוץ. המוח'תרים או המכובדים המוכרים מבני המושבה ייצגוה בפני השלטונות באופן פורמלי בלבד. למעשה, העיסוק בנושאים הכלכליים הארגוניים והמו"מ האמיתי עם השלטונות היה בידי הפקידות. אם כן, חסות הברון, שהועילה לתכנון הפיסי והמשקי-כלכלי של המושבות, דיכאה את דפוסי ההתארגנות של המתיישבים והגבילה את יזמותיהם לתחומים מוגדרים וקבועים.¹⁰⁰ למרות התחומים המוגדרים להתארגנות חברתית – היו פעילות לא פחות מאשר שבע-עשרה אגודות במושבותיו בשנות ה-80, שטיפלו במגזרים שונים של החיים החברתיים, ברובם בהיבט הדתי. הברון רוטשילד – בעזרת פקידיו – עסק במגוון רחב של פעילויות, המעידות על כוונות ארוכות טווח. יש בעשייתו משום אינדיקציה ברורה על יצירת תשתית איתנה למושבותיו למעין "מדינה שבדרך". הברון עסק בפיתוח פיסי, במימון, בפעילות משפטית, בייצור חקלאי, בפיתוח תעשייה חקלאית, במסחר, במתן שירותים ציבוריים, בתכנון וכן בגאולת קרקעות.¹⁰¹

7. הברון רוטשילד וגאולת הקרקעות – מסד לבית הלאומי

רצינות כוונותיו של הברון רוטשילד ביחס לעבודתו בארץ-ישראל באה לידי ביטוי במדיניות הקרקעית שלו: הייתה לו מגמה ברורה לרכוש אדמות בגושים מרוכזים, ו/או להרחיב את שטחי הקרקעות של "מושבות החסות", וזאת – מאז ביקורו הראשון בארץ. אליעזר בן יהודה כותב לאוסישקין את רשמיו מביקורי הברון ב-1897:

"האיש הזה (רוטשילד) חפץ, שיהיה הכל ברוח הלאומית... ועל כן

ציווה רצונו לקנות אדמה ככל שיוכלו..."¹⁰²

שיקולים "מעין מדיניים" היו בבסיס רכישות הקרקע של הברון – מתרמ"ז ואילך. רוטשילד ריכז את רכישותיו מאזור הירקון צפונה, מפני שהמושלים התורכים המופקדים על אזורים אלו – מושל הסנג'ק, שישב בדמשק, והקימקאמים, שמקום מושבם היה בעכו, חיפה וצפת –

הסתדרו היטב עם פקידי הברון. לעומת זאת מושל הסנג'ק העצמאי של ירושלים, ראוף פחה, הפעיל מדיניות נוקשה, ששיטות פקידי הברון, שכללו בין השאר תשלומי בקשיש נדיבים, לא היה בכוחן להתמודד איתה.

יתרה מזו, באזורי צפון הארץ, בעבר הירדן בגולן ובחורן היו זמינים שטחי קרקעות גדולים ורצופים, שרכישתם איפשרה לתכנן גושי התיישבות, ובהם ניתן היה לקיים משטר ביטחון, אורח-חיים וכלכלה תקינים. מכאן, שגורם התיכנון ארוך-הטווח היה דומיננטי בשיקולי הרכישה של הברון רוטשילד¹⁰³. ברכישות הקרקע הקפיד הברון להימנע מכל סיבוך מדיני¹⁰⁴. מנחם אוסישקין – "איש הברזל", ממנהיגיה התקיפים של התנועה הציונית – סבר, שבהגשמת הרעיון הלאומי היהודי יחולק התפקיד ברכישת הקרקע, בסיס ההתיישבות, בין הון לאומי לבין הון פרטי, כאשר את הקרקעות הזולות כמו בעבר הירדן ירכשו המוסדות הלאומיים, ואת הקרקעות המשובחות ירכוש הברון רוטשילד¹⁰⁵. לעומתו סבר ז"ד לבונטין, כי רק באמצעות היזמות הקפיטליסטית, הנשענת על הון פרטי, תוכל הארץ לשגשג, ועל בסיס תפיסתו זו העריך את יוזמות הברון ותמך בהן¹⁰⁶. בכל אופן לברון רוטשילד יועד תפקיד מכריע בגאולת הארץ. בפועל היה הברון רוטשילד מעורב ברכישות עשרות אלפי דונמים בעבר הירדן בגולן ובחורן. חלק מהאדמות נרשמו בקושאנים על שם פקידיו ויועציו – במיוחד שייד וארלנגר – והוחל בהן מעשה ההתיישבות¹⁰⁷.

בדו"ח, שהגיש ויצמן ב-7/1/1915 לחברי האקסקוטיבה של ההסתדרות הציונית העולמית, הוא דיווח על שיחה ארוכה שניהל עם רוטשילד, וציטט את הברון:

"... כשהקמתי את המושבות שלי בארץ-ישראל, תיארתי לעצמי, שעשוי להגיע הזמן שגורל ארץ-ישראל יהיה מונח על הכף, ורציתי, שהעולם יצטרך להביא בחשבון את היהודים, הנמצאים שם באותו הזמן..."¹⁰⁸.

נראה אפוא, אמנם ברטרנספקטיבה אך עדיין לפני מתן "הצהרת בלפור" וניסוח "כתב מנדט", שהברון רוטשילד פעל בתקופת "החסות הישירה" על-פי תוכנית-אב ארוכת-טווח, שביסודה הייתה אוריינטציה לאומית ברורה. רכישות הקרקע היו היסוד להגשמת שאיפותיו ותוכניותיו.

חשאינות מגעו של הברון רוטשילד עם השלטונות העות'מאניים ועם מדינות אחרות

מראשית פעילותו של הברון אדמונד דה-רוטשילד בארץ-ישראל היו צעדיו בתחומי ההתיישבות כרוכים גם בשיקולים מדיניים. הברון נקט קו מדיני זהיר בכל הנוגע לשלטונות העות'מאניים. במכתב, שנשלח לשמואל הירש בתאריך 16/3/1883, באה לידי ביטוי השקפתו המדינית הזוהירה:

"... הוא (רוטשילד) חושש לעורר חשדות בקרב השלטונות התורכיים.

ייתכן, כי אפילו כמה מעצמות אירופאיות ישתמשו ברצון נגד יהודיהן בנימוק כגון ניסיונות שיבתם של היהודים לארץ-ישראל...¹⁰⁹.

הברון השתדל לפעול בסתר ולהימנע ממגעים עם השלטונות העותמניים. לפיכך הציע בינואר 1883/ראשוני המתיישבים, שפעלו מטעמו – הראדומים שעלו לארץ ביוזמת הרב שמואל מוהליבר – לקבל נתינות עותמנית, כדי שבדרך זו יוכלו לקבל קושאנים על הקרקע, שכן עד 1913 לא ניתן היה בשום אופן לשאינם מוסלמים ולגורמים זרים לקבל חזקה חוקית על הקרקעות¹¹⁰. לבסוף נאלץ רוטשילד, בעל כורחו, לעבור לפעילות מדינית גלויה מול השלטונות כדי להסדיר את הבעלות על הקרקעות ואת פיתוחן¹¹¹. הברון רוטשילד הבין בחושיו המפותחים, שאסור לו, שעיסוקו בגאולת קרקעות בארץ – יתפס בעיני השלטונות כפעולה מדינית. במכתב לש' הירש מ-30/11/1883 נאמרים הדברים בבהירות רבה:

"מר דה-רוטשילד אינו יכול להתערב בקונסטנטינופול. לגביו ינהגו
בחדנות רבה יותר מאשר לגבי כל אדם אחר, כיוון שיראוהו מסוגל
לקנות את ארץ-ישראל כולה – כדי לקבץ מחדש את האומה
היהודית (ההדגשות שלי – י"צ)¹¹²."

הברון נטה, לאורך כל תקופת חסותו הישירה (1882/3-1900), לזרז את האיכרים במושבותיו לקבל על עצמם נתינות עותמנית על-מנת למנוע חיכוכים עם השלטונות¹¹³. למרות זאת רוב המתיישבים העדיפו לחסות תחת כנפי הגנת הקפיטולציות של המעצמות האירופאיות – מאשר להיות חשופים ישירות לחוקים הנוקשים ולשחיתות המידות של הפקידות העותמנית. נוצרה אפוא סיטואציה, שבה יכלו רק הברון ופקידיו להתגבר על המכשול המשפטי, שהעמיד החוק העותמני בפני גורמים זרים שרצו לרכוש קרקעות בארץ¹¹⁴. אכן בנסיעותיו של שייך לקושטא, מטעם הברון, בספטמבר 1887 השיג תוצאות חיוביות אצל "השער העליון": הנחייה, שניתנה לפחה של ירושלים ולוואלי של דמשק, לאשר בנייה של יהודים בארץ-ישראל ללא צורך באישורים מקושטא, שקודם לכן נזקקו להם. חשובה יותר הייתה הוראה כללית, שניתנה לשני פקידים בכירים אלו לסייע להתיישבות היהודית ולא להכשילה. ההנחיות הגיעו ישירות משר הפנים התורכי¹¹⁵.

השלטונות התורכיים לא התמידו במדיניותם הפרו-יהודית בענייני ההתיישבות. כבר באפריל 1898 ניתנה הוראה מפורשת לשוב ולהפעיל את איסורי העלייה ורכישת הקרקעות מחדש¹¹⁶.

ב-1899 פירשו השלטונות את החוק – בפעם נוספת – באופן גמיש יותר, לאמור: אין מניעה, שיהודים עותמנים וזרים, שהם תושבים ותיקים, יירכשו קרקעות באישור

השלטונות, והאיסור חל רק על "מהגרים". הסבר דו-משמעי זה איפשר לפחה לתמרן כרצונו – כמידת הבקשיש שקיבל. מאותה עת ריכוז הברון את מאמציו ברכישת קרקעות בצפון; שם, כפי שציינו לעיל, נקטו השלטונות עמדה אוהדת וגמישה יותר¹¹⁷. בפעולותיו של הברון רוטשילד ב"פרופיל נמוך" היה משום "סוף מעשה במחשבה תחילה", והסתבר, ששיקוליו בפעילות מדינית זהירה אל מול השלטונות העותמניים הרגישים קצרו הצלחה. על-פי עדותו של אהרון אייזנברג (1864-1932) – מהעסקנים הבולטים של האיכרים בארץ, איש רב פעלים בהתיישבות העברית וחבר בגופים לאומיים ייצוגיים אחדים – ראו הרשויות התורכיות את יוזמות הברון בעין יפה:

"אולם בכל התנגדותם (הכוונה לתורכים הצעירים ששלטו באימפריה מ-1908 – י"צ) לציונות המדינית – הם אינם מתנגדים, לפי דבריהם, לשיטת הברון... אין להם כלום נגד כל אלה העוסקים בעבודה מעשית בארץ, רק בלי קורטוב של מדיניות. להיפך, הם אומרים: בואו ועבדו יחד איתנו להפרכת הארץ..."¹¹⁸

המגעים עם השלטונות העותמניים דרשו אורך-רוח ו"אקרובטיקה מדינית". השלטונות העותמניים בתקופת הסולטן עבדול חמיד השני ובימי יורשיו ה"תורכים הצעירים" היו חשדניים ופעלו בנוקשות כלפי כל פעילות, שהיה בה גוון לאומי. הממשל העותמני האזורי (ווליאם) והמקומי (סנג'ק) היה רקוב ולא אמין. בסיטואציה מורכבת זו הגשים הברון את שאיפותיו ואת תוכניותיו, בעזרת פקידיו, הן במגעים מדיניים והן בתשלומי-שוחד מרובים. בנוקטו גישה זהירה ו"פרופיל מדיני" נמוך – הצליח לבסס את מושבותיו ולהרחיבן, לרכוש קרקעות נוספות ולבנות עליהן מושבות חדשות. לא במעט בשל תבונתו המדינית זכה רוטשילד לכינוי "אבי היישוב", לאמור קיומו של היישוב היה תלוי לא רק בכספים שהשקיע הברון, אלא גם ביכולתו לקיימו בתנאים הקשים שהציבו השלטונות העותמניים.

הברון אדמונד דה-רוטשילד מצהיר לראשונה בפומבי על מגמות פעולתו בארץ-ישראל בריאיון עיתונאי שמעניק בדצמבר 1923 ערב הקמת פיק"א¹¹⁹. גם בריאיון זה לא ברור לחלוטין היעד הסופי של פעולותיו. בנאומו של הברון בפני קהל רב, שהתכנס בבית הכנסת המרכזי בתל-אביב במאי 1925, משתקפות בבירור ובאופן הצהרתי, מגמת עבודתו בעבר ותכלית פעילותו לעתיד¹²⁰. לכל אורך "תקופת החסות הישירה" אין הוא מצהיר בפומבי על מגמת פעילותו, אם כי ניתן ביטוי לכוונותיו בפגישותיו עם המתיישבים בארץ ועם אישים שונים.

השאלה המנסרת ברקע פעילותו הענפה של הברון בארץ היא – מדוע אין הברון מפרש את כוונותיו בצורה ברורה והצהרתית בעת פעילותו הישירה בארץ (עד 1900), אלא רק

ברטרנספקטיבה עם הגיעו לגבורות?

התשובה על סוגיה זו אינה חד-משמעית: ראשית, אישיותו, מזגו וחינוכו של הברון היו ביסוד הדבר. חיים וייצמן, שהיה ממעריצי פועלו של הברון ונעזר בו רבות בפעילותו המדינית, מתאר את שתיקתו בענייני תכלית עבודתו בארץ-ישראל:

"... הברון לא היה אדם, הנוהג להסביר את עצמו. במקצת לא רצה לעשות כן, משום שזה התנגד למזגו הדיקטטורי; ובמקצת לא יכול, הואיל ומסופק אני, אם אמנם הבין את עצמו... בהתנהגותו יכול היה להיות נדיב ועריץ כאחד; ובזה השתקפה אישיותו המפולגת..."¹²¹.

ש' שאמה טוען, שהברון "לא היה אישיות רוחנית עמוקה. גם אם היה בעל דימיון רומנטי ומיסטי, הרי הגיב במזגו במירב הכוח על דחפים והישגים ארציים"¹²². לאמור ראשית פעילותו למען המטרה הלאומית היהודית בארץ-ישראל, הייתה היענות לדחפים, שנבעו מאישיותו ומניסיונו האישי, ופחות משיקול דעת מובנה ומפעילות שיטתית. לכדי הבנה ותכנון ארוך-טווח – הגיע בשלב מאוחר יותר (להערכתנו, סמוך לביקורו הראשון בארץ בתרמ"ז – י"צ)¹²³.

יש לציין, שמסורת הייתה בידי משפחת רוטשילד לפעול בדיסקרטיות, כיאה לבנקאים, האמונים על פעילות מאחורי הקלעים. גישה זו נקטו גם בפעילויות למען יהודי מזרח אירופה. בעת גירוש מוסקבה ב-1891 לא תמכו הרוטשילדים – הענף האנגלי והענף הצרפתי – במחאות פומביות. לדעתם, היה ניתן להגיע לתוצאות חיוביות על-ידי הפעלת לחץ דיפלומטי ופיננסי סמוי¹²⁴. ניתן להעריך, שהברון אדמונד דה-רוטשילד, שינק מאותם שורשים, נטה באופן טבעי גם לדגם פעילות חשאי.

הברון רוטשילד, כבן למשפחת בנקאים מפורסמים ועתירי ממון, לא חפץ לפרסם את כניסתו לעבודה בארץ משיקולים כלכליים פשוטים, כפי שנכתב לשמואל הירש ב-6/4/1883:

"... הוא (רוטשילד) היה רוצה, שהדבר לא יודע ברבים, כדי שבעלי

הקרקעות לא יגדילו יותר את דרישותיהם..."¹²⁵

"הנדיב הידוע" היה כינויו העלום של הברון אדמונד דה-רוטשילד בראשית פעילותו בארץ, ולא בכדי: חשאויות פעילותו נבעה, להערכתנו, בעיקר משיקולים ארוכי-טווח "מעין שיקולים מדיניים".

במכתביו לש' הירש מיד עם ראשית פעילותו בארץ ב-1883 הוא דורש לרכוש קרקעות הרחוקות ממרכזי השלטון התורכי ולפעול: "...בצנע רב (=בצנעה רבה)... הוא חושש לעורר חשדות בקרב השלטונות התורכיים..." גם מהשלכות פעילותו על יהודי אירופה ומהטלת דופי בנאמנותם על-ידי האנטישמים הוא חושש, ולפיכך נזהר מלעורר תשומת-לב ולפרסם

את עצם פעילותו, קל וחומר – את יעדיו¹²⁶.

הברון רוטשילד חשש, שמתן פומבי לפעילותו בארץ עלול לעורר התלהבות יתר בקרב היהודים ולעודד גלי הגירה המוניים לארץ. רוטשילד חפץ בעלייה מבוקרת. הוא סבר, שארץ-ישראל לא תוכל לקלוט עליית-מצוקה ללא הגבלה, ולפיכך חשב על הארץ כפיתרון לחלק מיהודי מזרח אירופה, קל וחומר שלא סבר, שהארץ תוכל לקלוט יהודים מתפוצות כתימן, אשר בה התעורר גל הגירה בעקבות השמועות על מעורבותו בנעשה בארץ-ישראל. גלי עלייה מסיביים לא היו מאפשרים לברון רוטשילד לכלכל את צעדיו ולבדוק את אפשרויות הביצוע של תוכניותיו לשינוי "פירמידת ההתעסקות" של היהודים והפיכתם לעובדי אדמה. כמובן, גלי העלייה הגדולים היו עלולים להחריף את התנגדות השלטונות. לפיכך הקפיד הברון אפילו לא לרשום את הקרקעות שרכש על שמו¹²⁷.

שמירת החשאיות הייתה קו-מדיני קבוע בגישתו של הברון לפעילות המדינית, שהתנהלה על אודות מעמדה של הארץ. בדיונים שהתנהלו במהלך מלחמת העולם ראשונה, אשר בהם היה הברון מעורב, טען בפני וייצמן:

"בעד פעולה חשאית כדי למנוע פגיעה בסיכוייה מצד היהודים

המתבוללים..."¹²⁸

גם בוועידת השלום עם תום המלחמה דרש לנקוט קו מדיני, שיצניע את היעדים והשאיפות העתידיות על אודות הארץ¹²⁹.

לדעתו, הפומביות עלולה להזיק לניהול "ריאל פוליטיק" נכון ועקבי לבניין האומה והארץ. בעניין זה התגלתה מחלוקת עקבית ועמוקה בינו לבין הנהגת התנועה הציונית. בעת ההכנות לקראת הקונגרס הציוני הראשון בבזל (1897) – הביע רוטשילד את חששו מהפן הפומבי שבקונגרס. הוא סבר, שהפומביות עלולה להניע את הסולטן לסגור את שערי הארץ בפני עולים ולהטיל גזרות על רכישת קרקעות. לפיכך הציע אברהם גרינברג, יו"ר "הוועד האודסאי" של "חובבי ציון", שקיבל את עמדתו של הברון, שיהודי רוסיה ישתתפו בקונגרס כאנשים פרטיים, ובדרך זו ימזערו את האספקט הלאומי¹³⁰. כידוע, נקט הרצל גישה הפוכה. רוטשילד דגל ב"ציונות של הדלת האחורית", לעומת "משפט העמים" וה"צ'ארטר" שדרש הרצל¹³¹.

ב-1890/91 עם גל "עליית טיומקין" – חשש הברון, שהסתערות על רכישת הקרקעות בארץ ממניעים לאומיים, תסכן את מפעל ההתיישבות כולו – בעטין של רגישויות השלטון. פקידות הברון העדיפה – בהתאם למדיניותו של רוטשילד – לפעול בשקט ולסכם עסקאות על-ידי מתן שלמונים למושלים המקומיים¹³².

גם בשאלת הקמת האוניברסיטה בארץ, שהתפרשה כמעשה וסמל לאומי מובהק, היסס הברון. ככל הנראה, היה נעתר בסופו של דבר ליוזמתו של חיים וייצמן ומסייע בהקמתה,

אך פרוץ מלחמת העולם הראשונה מנע זאת¹³³. בכל אופן גם בעניין הקמת האוניברסיטה שהיה קרוב לליבו, ושהברון ראה בה חשיבות רבה להחייאת השפה ולגאווה היהודית, הביע חשש רב מהפרסום והנזק, שעלולים להיגרם בהקמתה לכלל מעשה ההתיישבות בארץ¹³⁴.

הברון רוטשילד סבר, שאין זה נכון להצהיר על שאיפות ומדיניות ועל יעדים מדיניים לגבי עתידה של הארץ, כל עוד אין בכוחם של היהודים להגשים את מאווייהם. בשנת 1931 ארגן תערוכה בפריז לקידום מכירות תוצרת הארץ וסירב לבקשת הרוויזיוניסטים להניף מעל התערוכה את הדגל הלאומי¹³⁵.

גם לאחר הצהרת בלפור ומתן כתב המנדט - עדיין נקט הברון רוטשילד קו-מדיני של הימנעות מהצהרות פומביות. הוא סבר, שיש לנהל עבודת שטח, להגביר את העלייה ואת רכישת הקרקעות, לחזק את היישוב בבניין, בחקלאות ובתעשייה, ורק כאשר יעמוד לרשות היישוב בארץ הכוח הדמוגרפי והכלכלי, יינתן פומבי ליעדיו ולשאיפותיו הלאומיים המלאים.

8. מאזן ביניים:

סיום שלב "החסות הישירה" והעברת המושבות לניהולה של יק"א

העברת "מושבות החסות" ליק"א סיימה את תקופת "החסות הישירה", אך הייתה, למעשה, רק שלב נוסף במעורבות הברון בנעשה בארץ, ולא זניחת ההתיישבות¹³⁶. במשך שמונה-עשרה השנים מתחילת עבודתו של הברון ועד שנת 1900, אשר בה העביר את מושבותיו לניהולה של יק"א, השקיע הברון רוטשילד סכומי-עתק בארץ. כספיו הושקעו בפיתוחן, בביסוסן ובהרחבתן של מושבותיו. כמו-כן הוא השקיע כספים רבים ברכישת אלפי דונמים ובניית מושבות חדשות. השקעותיו עלו פי עשרים על השקעותיהם של חובבי-ציון בתקופה המקבילה¹³⁷. עם סיום שלב "החסות הישירה", הגיע היקף נחלותיו של-145,000 דונמים, שהיו 67% מכלל אדמות היהודים בארץ. בפועל המשיך, כאמור, הברון במעורבותו בארץ, וב-1914 הגיעו נחלותיו לשטח 235,000 דונמים, שהיוו 56% מכלל הרכוש הקרקעי היהודי באותה עת¹³⁸.

בעת העברת מושבותיו לניהולה של יק"א - העמיד הברון 15 מליון פראנקים, כדי שהחברה תמשיך לבסס את המושבות ותפעל לפיתוח מיזמים נוספים ולרכישת קרקעות להתיישבות. הברון לא משך את ידו מניהול ישיר של הנעשה בארץ תחת ניהולה של יק"א. הוא שימש בין השנים 1900-1914 כ"נשיא (=יו"ר) הוועדה המתמדת הפלשתינאית" של החברה, אשר כללה שישה חברים. באמצעות ועדה זו ניתב, למעשה, את מגמות פעולותיה של החברה בארץ. כמו-כן הבטיח, בעת העברת מושבותיו ליק"א, שסמכויותיו יועברו בבוא היום לאחד מבניו,

שירצה להמשיך את מפעלו. ואכן בנו, ג'יימס, ירש את מקומו ועמד בראש חברת פיק"א, שהוקמה ב-1924. הברון הסביר את מניעיו בהעברת המושבות לניהול יק"א:

"משאלתי היא להבטיח למפעל זה את קיומו המתמיד... ולעשותו מפעל, שחייב להיות בבחינת גילוי חיוניותה של היהדות, ואשר פוריותו ותוצאותיו יזכו בהכרח להערכתו של עולם התרבות..."¹³⁹.

העברת המושבות לניהולה של יק"א – גרמה לתחושת משבר קשה בקרב האיכרים והפועלים היהודיים במושבות, שכן העניין נודע להם במפתיע, ללא התייעצות ו/או אינדיקציה כלשהי על כוונת הברון. דרך פעולתו זו של רוטשילד התאימה, כאמור לעיל, לאופיו של האיש. יתרה מזו, אופיה הפילנטרופי ושיטות עבודתה של יק"א הגבירו את חששם של המתישבים, שהם עומדים בפני משבר של ממש. ייתכן, שבשל כך ניסה "הוועד האודסאי" של חובבי ציון, שהתכנס בפברואר 1901, במעמד מאות משתתפים ובתוכם משלחת מהארץ, לפנות בבקשה לברון, שימשיך לתמוך ביישוב גם תחת ניהולה של יק"א¹⁴⁰.

דרך פעולתה של יק"א אכן הייתה שונה בתכלית מגישתו של הברון רוטשילד: העיקרון הבסיסי היה הרנטביליות, ולא קיום היישוב והמתישב על הקרקע בכל מחיר. יק"א הפסיקה את הפיקוח על החיים הפנימיים במושבות וניהלה את ענייני המושבות על-ידי פקידים מן החוץ. בכך צמצמה מאוד את הצורך במנגנון הפקידות ופיטרה כמעט את כל הפקידים. גישה זו פטרה את יק"א מהביקורת הנוקבת על "שיטת הפקידות" שהוטחה בברון. יק"א דיללה את אוכלוסיית התושבים במושבותיה, והתאימה את מספרם ליכולת הקרקע לפרנסם. את המשפחות העודפות כיוונה למושבות החדשות שיסדה: יבנאל, כפר תבור, סג'רה, מלחמיה, בית גן (=יבנאל). חלק מהאיכרים, וכן כמאה וארבעים משפחות של פועלים מתוך חמש מאות וארבעים שילחה לחו"ל. הברון רוטשילד לא התעלם מהמצוקה של הפועלים. למרות העובדה, שקיבל על עצמו אחריות רק לגבי האיכרים, הסכים לממן הוצאות נסיעה לחו"ל לפועלים העודפים. כמו-כן גיוונה יק"א את הגידולים, ועקרה חלק מהכרמים כדי למנוע עודף בייצור יינות ובכך להבטיח את ריווחיות התוצרת¹⁴¹.

עם העברת המושבות מחסותו הישירה של הברון רוטשילד – נחשפה נקודת התורפה שלהן: כל עוד היו תחת חסותו הישירה, היה ביטחון המושבות והמתישבים שפיר, ולא תלוי בשומריהן הערבים, שכן האדמיניסטרציה העשירה והחזקה של הברון יכלה לסמוך על השפעתה בקרב הפקידות העותמנית. לאחר המעבר ליק"א נאלצו המושבות לכוון הסכמים עם שיח'ים ומוח'תרים של כפרים שונים, שיספקו להם שומרים. השמירה לא הייתה יעילה, ולעיתים היה צורך לשלם לא רק לשומרים, אלא גם דמי חסות לשודדים ולבעלי זרוע מקומיים¹⁴².

מדוע העביר הברון רוטשילד את ניהול מושבותיו לחברת יק"א, אם התכוון מלכתחילה להמשיך

ולפעול בעשייה ההתיישבותית בארץ?

כפי הנראה, גמלה ההחלטה של הברון רוטשילד להעביר את המושבות ליק"א כבר ב-1899, בזמן שביקר בארץ בפעם השלישית. זאת – בעטייה של מחלה, שהפילה בקיץ אותה שנה את הברון למשכב למשך שבועות רבים¹⁴³.

מובן מאליו, שמחלתו רק החישה את החלטתו להעביר את ניהול מושבותיו ליק"א, אך לא הייתה הסיבה העיקרית לכך. ייתכן, שהביקורת המרובה והנוקבת שהושמעה נגדו, בעיקר מבית מדרשו של אחד העם והחוגים המקורבים אליו, השפיעה על החלטתו. עיקר ביקורתו של אחד העם פורסמה במספר מסות, שנכתבו בעקבות ביקוריו בארץ: "לא זו הדרך", "על פרשת דרכים", "היישוב ואפוטרופסו" ו"אמת מארץ-ישראל". רוטשילד הותקף על הגישה היישובית שנקט, ובעיקר על "שיטת הפקידות". ביקורתו של אחד העם התקבלה בגלל התפוצה וההשפעה הרבה שנודעה למאמריו, ומפני שתנועת העבודה הארצישראלית, שהגיעה להגמוניה במוסדות התנועה הציונית וביישוב, אימצה לעצמה – מטעמיה שלה – את השקפתו בעניין זה¹⁴⁴. חובבי ציון אימצו בדרך כלל את קו הביקורת על הברון רוטשילד. הדבר השתקף, בין השאר, במכתבים ששיגר קלונימוס ויסוצקי, שליח התנועה שביקר בארץ, להנהגתה בחו"ל¹⁴⁵.

חלק מהביקורות של הציונים כלפי הברון הייתה צינית וסרקסטית. הטענה הייתה, שההתיישבות של הברון לא תצמיח טובה להתחדשות הלאומית, אלא פעולתו בארץ תהפוך אותו לבעל הכרמים הגדול ביותר בעולם¹⁴⁶. חלק אחר ממבקריו, כהרצל וכרופין, הציגו תמונה מאוזנת ושקולה יותר¹⁴⁷.

התנועה הציונית דחתה את דרכו של הברון – בטענה, שהוא מבסס את פעילותו על פילנטרופיה, אך, למעשה, עד כינון המשרד הארצישראלי הייתה זו העבודה ההתיישבותית היהודית המשמעותית היחידה שבוצעה בארץ ונשאה אופי לאומי¹⁴⁸.

אין ספק, שהיו ליקויים לא מעטים בשיטת עבודתו של הברון בארץ. הליקויים התבטאו בטיפול הלקוי במתיישבים, בעלויות הלא-סבירות של אחזקת המשקים והמתיישבים, בציוד יקר ומיותר שנרכש, בדיכוי היזמה של המתיישבים על-ידי הפקידות ועוד. הברון רוטשילד הבין, בסופו של דבר, שלפחות חלק מהביקורת כלפיו נכונה ומוצדקת. לפיכך לא נותר לו אלא להעביר את ניהול מושבותיו לחברת יק"א, שבבסיס שיטתה הניהולית עמדה, כאמור, היעילות והרנטביליות המשקית¹⁴⁹.

ייתכן, שכשלונותיו של הברון להושיב מתיישבים יהודים על הקרקעות הרבות, שנרכשו מעבר לירדן, בחורן ובגולן, גרמו לו לחשוב, שגם כוחו ועוצמתו אינם מסוגלים להתגבר על הקשיים האובייקטיביים, שמעמיד המשטר העותומני בייחס להתנחלות לא-מוסלמים זרים באזור ולכן הוא החליט על הבחירה בחברת יק"א¹⁵⁰.

הנסיבות והסיבות להעברת "מושבות החסות" לניהולה של יק"א לאור המשך מעורבותו האינטנסיבית והעקבית של הברון בנעשה בארץ – משקפת גישה אחראית ומחושבת מצידו: הברון רוטשילד הבין, שיקשה עליו לשאת לבדו משימה לאומית כה כבדה. לפיכך ניתן לומר, שהצהרתו של הברון, שהובאה בראש סעיף זה, אכן משקפת נאמנה את מניעיו בהעברת ניהול מושבותיו ליק"א.

9. הברון רוטשילד והתנועה הציונית – אנטומיה של מחלוקת

האם בסיס היחסים שבין הברון רוטשילד לבין התנועה הציונית היה בהכרח ומלכתחילה ב"מסלול של התנגשות"? מה היה טיב יחסיו עם התנועה הציונית ועם אישים ציוניים? האם ניתן להבחין בעליות ובמורדות על-פי תרחיש מסוים ומוגדר ביחסי הברון רוטשילד והתנועה הציונית?

אין ספק, שהיו חילוקי דעות ואף התנגשויות של ממש בין הברון אדמונד דה-רוטשילד לבין התנועה הציונית ולנושאי דברה. מחד גיסא, ביקורתו של אחד-העם, אשר, כאמור, אומצה באופן עקרוני על-ידי התנועה הציונית, הצליפה בברון ובמעשיו, ומאידך גיסא, אופיו הדיקטטורי במשהו של הברון החריף את חילוקי הדעות. השאלה העומדת על הפרק אינה בעצם קיום חילוקי הדעות, אלא האם היו חלוקים במהות, בשאיפות וביעדים הסופיים? נראה, שלא היו ניגודים בין הברון רוטשילד לבין התנועה הציונית במטרה הסופית. חיים וייצמן, שעמד במגעים אינטנסיביים ורצופים עם הברון, קובע בשנת 1914:

".. הוא מוכן לכל. שוחחתי עימו בשתי פגישות, חמש שעות תמימות.

רצונו במדינה, פחות מזה – לא נראה לו (ההדגשות שלי – י"צ)"¹⁵¹.

חיים וייצמן בנאומו בניו יורק בשנת 1923. מבהיר ומחדד את הערכתו בייחס לעמדותיו של הברון:

"בגשתי לדבר על הציונות המדינית ובניין ארץ-ישראל – אני רואה

צורך להזכיר בכבוד, בחיבה עמוקה ובהערכה גדולה איש אחד,

שהוא, לפי דעתי, **הציוני המדיני הראשון בדורנו, אשר עיניו פקוחות**

לרווחה כחווה למרחקים עתידות עמנו וארצנו (ההדגשות שלי –

י"צ) – והאיש הזה הוא הברון, אדמונד לבית רוטשילד"¹⁵².

אם כן, מהו יסוד המחלוקת בין הברון לתנועה הציונית ולהנהגתה? ביסודו של דבר, לא הסכים הברון רוטשילד לפומביות, שבה ניהלו מנהיגי ההסתדרות הציונית את מדיניותם. כמו-כן לא בטח בראשית פעילותו בארץ. ביכולתם של היהודים ממזרח אירופה לעמוד במשימת כיבוש האדמה – תוך כדי שינוי קיצוני באופני הפרנסה המסורתיים, אשר להם הורגלו מאות שנים בגולה¹⁵³.

ח' וייצמן מנתח את חילוקי הדעות בין התנועה הציונית לברון רוטשילד ואומר: "ביסודו של דבר, הייתה התעניינותו בציונות מדינית-עמוקה כמו שלנו. השיטה, שעל-פיה קנה שנים רבות, לפני שנתוודעתי אליו, בשעה שנמתחה עליו ביקורת קשה על-ידי הציונים, את המושבות של מתוך תוכנית אסטרטגית מסוימת – מראה, שהוא הרחיק לחשוב במושגים מדיניים לאומיים, אלא שהוא היה לאומי מתוך חוסר אמון בתנועה הלאומית ובעם. הוא לא הבין, שלא די בנתינת כסף ולא די ביישוב יהודים בארץ-ישראל. היה צורך לעודדם בפיתוח העמידה ברשות עצמם, היוזמה והגידול הפנימי... הוא רצה, שכל דבר יעשה בשקט, בסדר, בלא תנועה לאומית. הוא לא אהב את האביזרים של ההסתדרות. פעם אחת אמר אל אוסישקין ואלי: 'למה לכם להתהלך ולנאום נאומים ולעורר שימת-לב?', ואוסישקין השיב לו, בכובד ראש למחצה: 'בארון אדמונד, יתן לנו את המפתח לקופתו, ולא נוסף עוד לנאום נאומים'.¹⁵⁴

על בסיס קיומם של חילוקי דעות אופרטיביים לא צלחה פגישתו של הרצל עם הברון בפריס ב-18/7/1886 בבנק של רוטשילד. הברון לא קיבל את התיזה המרכזית של הרצל, כפי שפורסמה בספרו "מדינת היהודים". הוא דחה מכל וכל את עיקרון "משפט העמים" ו"הצ'ארטר"¹⁵⁵. הרצל לא הצליח לשכנעו להצטרף לתוכניתו המדינית.

בעצם, גם תפיסתו הראשונית של הרצל הייתה מעין פילנטרופיה, המהולה בפאתוס ובנאיביות. ניסיונותיו לשכנע את עשירי היהודים, ובתוכם הברון רוטשילד, לקנות את ארץ-ישראל מידי הסולטן – נדחתה. הברון סבר, שהרצל הוא תמים המחטיא את המטרה, ודרכו עלולה להזיק יותר מאשר להועיל¹⁵⁶. הרצל ראה את ארץ-ישראל כפלטפורמה לרעיונותיו (והראייה – "תוכנית אוגנדה", שהוגשה על-ידו לקונגרס הציוני השישי), ואילו הברון רוטשילד התייחס לארץ, כחלק מאמונתו הדתית וכו' – כראליה, והעדיף פעילות נוסח חובבי ציון וארתור רופין¹⁵⁷. כל עוד הייתה הארץ תחת שלטון העותמנים, הוכיחה דרכו של הברון רוטשילד את יתרונותיה: המשטר התורכי – בראשותו של הסולטן עבדול חמיד השני ואחר-כך בהנהגת "התורכים הצעירים" – הכיר היטב את מטרותיה של התנועה הציונית והתנגד להן נחרצות, בעוד שהיה מוכן להסכים עם דרכו של הברון – למרות הגוון הלאומי שנשאה פעילותו¹⁵⁸. הצלחת ההיאחזות בארץ-ישראל לא הייתה שאלה של אידיאלים נעלים בלבד. היכולת לדבוק במטרה למשך תקופה ארוכה יחסית, פיתוח קשרים טובים עם השלטונות, יכולת תכנון, ארגון וביצוע, ובעיקר – זמינותם של משאבים כלכליים רבים, היו המסד לביסוס החזון. "חובבי ציון" נרתמו למשימה. ב"וועידת קטוביץ" (11-6 נובמבר 1884) הגיעו להישג: בפעם

הראשונה בהיסטוריה הלאומית המודרנית של עם-ישראל הצליחו לתאם פעולה כלל-ארצית למען הארץ, כאשר גולת הכותרת הייתה הקמתה של קרן "מזכרת משה". מטרת הקרן הייתה איסוף כספים. כגודל הציפיות כן היה עומק האכזבה. "חובבי ציון" תרצו את כשלונם בכך שפעולות חדשות יש להניח לברון רוטשילד, שפעל זה שנה בארץ, שכן הוא בעל האמצעים והמנגנון. קופתם הריקה של "חובבי ציון" הניעה אותם לבקש מהברון רוטשילד מדי פעם בפעם "זריקות חיזוק" למען יישוביהם בארץ, בעיקר ל"וועד הפועל" שבראשותו של מויאל. "חובבי ציון" תיאמו את פעילותם למען יישוב הארץ באופן די הדוק עם הברון רוטשילד וניהלו מערכת קבועה של יחסי עבודה עם מ' ארלנגר, נאמנו של הברון, שטיפל למענו בענייני ארץ-ישראל. הם נמנעו מלפעול במסדרונות השלטון העותמני בקושטא, מכיוון שנפוצו שמועות, שהברון מטפל בחשאי בנושאי עלייה והתיישבות. למעשה, כינוסה וקיומה של ועידתם השנייה של "חובבי ציון", "ועידת דרוסגניק" (28 ביוני - 1 ביולי 1887) – נבעו מכישלון פעילותם בארץ ומרצונם למצוא דרכים יעילות לפעולה בעתיד. כתוצאה מהוועידה הוחלט להפקיד בידי מ' ארלנגר את עיקר הכספים למען ההתיישבות בארץ, כמו-כן ביקר י"ל פינסקר אצל הברון בפריס כדי לבסס את שיתוף הפעולה איתו. בכך התעצמה השפעת הברון ופקידיו על "חובבי ציון" – במיוחד נוכח העובדה, שהברון הבטיח לפינסקר את סיועו להתיישבות "חובבי ציון" בארץ¹⁵⁹. ניתן לומר, שעזרתו של הברון רוטשילד ל"מושבות העצמאיות" מיסודן של "חובבי ציון" הצילה אותן מהתמוטטות¹⁶⁰.

למרות עזרתו של הברון רוטשילד ל"חובבי ציון" ועל אף שיתוף הפעולה ביניהם – הסכימו "חובבי ציון" לביקורתו של אחד העם על הברון ו"משטר הפקידות"¹⁶¹. עניין זה עורר את זעמו של הברון, שהתפרץ כנגדם ואמר:

"יישוב ארץ-ישראל – אני עשיתיו, אני לבדי, ואין זכות לשום אדם,

לאיכרים או לחברות להתערב בענייני ולחוות דעה על מעשי ידי.

לדבר זה מתנגד אני לגמרי, בהחלט בכל תוקף"¹⁶².

בפועל שיתף רוטשילד פעולה עם "חובבי ציון" כתנועה, ואף התייעץ עם אישים מרכזיים של התנועה בפעילותו השוטפת בארץ והעסיק אותם. דר' הלל יפה, יו"ר הוועד הפועל של "חובבי ציון" ביפו, ניהל מגעים שוטפים עם פקידות הברון ותיאם אתם עזרה לפועלים חקלאיים¹⁶³. בן יהודה ייסד את עיתונו "הצבי" – ככלי ביטוי לתחייה הלאומית בארץ-ישראל – וזכה לתמיכת הברון – בניגוד ליריבו פרומקין, מייסד עיתון "החבצלת", אשר טיפח קו שהתנגד למודרנה וללאומיות ושלל את פעילות "חובבי ציון" בארץ¹⁶⁴. הברון רוטשילד ביקש ממאיר דיזנגוף ב-1892 להקים בית חרושת לזכוכית בטנטורה, אף-על-פי שדיזנגוף היה פעיל בסיעת "בני משה", שאימצה את משנתו ואת ביקורתו של אחד העם על הברון, ולמרות העובדה, שדיזנגוף הקים בארץ, יחד עם אהרן אייזנברג ואחרים, את אגודת הפועלים "הארץ והעבודה",

שמתחה ביקורת על שיטות ההתיישבות של הברון¹⁶⁵.

הברון רוטשילד ניהל מגעים הדוקים עם פעילים מרכזיים בתנועה הציונית. דר' ארתור רופין זכה לאזון קשבת אצל הברון ולהיענותו למיזמים שונים, כפי שנפרטם להלן¹⁶⁶. שיתוף הפעולה ההדוק עם וייצמן וסוקולוב היה ברקע המגעים המדיניים, שניהלה התנועה הציונית על עתידה של ארץ-ישראל – במהלך מלחמת העולם ובהסכמי השלום שלאחריה¹⁶⁷. הברון תמך בכל מיזם, שיכול היה לקדם את עתידה של הארץ. נאמן לגישתו – תמך בפנחס רוטנברג, שנפגש איתו ב-1919 בדרכו לארץ, והעניק לו את סכום הכסף הראשוני להשגת זיכיון החשמל. כאשר ב-1920 נתקל רוטנברג בקשיי מימון מ"קרן היסוד", קיבל סיוע כספי נוסף מהברון¹⁶⁸. כללו של דבר, הברון רוטשילד לא נמנע מלתמוך ולהיעזר באישים מתנועת "חובבי ציון" ו"ההסתדרות הציונית" – למרות היותם מבקריו, כל עוד סבר, שיש ביכולתם לתרום תרומה סגולית לפיתוח הארץ ולמען חיזוק היישוב היהודי בה.

יתרה מזו, ראשית פעילותה של ההסתדרות הציונית בארץ מצביעה על חוסר תוכניות יישוביות מוגדרות ועל היסוסים מרובים בכל הנוגע ליצירת עובדות חדשות בשטח. רק עם ניצחון האוריינטציה "המעשית" – בראשיתו של ורבורג – בקונגרס הציוני התשיעי, שנערך בהמבורג ב-1909, שונה יחסה של התנועה לעבודת ההתיישבות בארץ¹⁶⁹. חוסר המעש הושפע לא רק מחסרון כיס של התנועה, אלא גם מחוסר העזה ליזום ולהגשים – בניגוד לעשייה של הברון ויק"א, שהייתה בה יוזמה ותנופה¹⁷⁰. על רקע זה מוסבר קו הפעולה הברור, שנקט ארתור רופין. מדיניותו בניהול המשרד הארצישראלי הייתה ההכרה בחיוניותו של הקשר עם הברון רוטשילד ועם ויק"א. בקו זה תמכו גם אוסישקין וורבורג. שיתוף הפעולה התבטא בניסיונות לרכוש שטחי קרקע נרחבים בעמקי הארץ הצפוניים וכן בניהול מגעים מדיניים עם השלטונות העותמניים¹⁷¹.

כמשתקף מאיגרותיו של חיים וייצמן – נטל אדמונד דה-רוטשילד חלק משמעותי במגעייהם של מנהיגי ההסתדרות הציונית בשאלת מעמדה העתידי של ארץ-ישראל במהלכה של מלחמת העולם הראשונה ובהסכמי השלום. למרות היותו פטריוט צרפתי – חשש מההסכמים, המתקמים בין צרפת לאנגליה, הידועים כ"הסכמי סייקס-פיקו", לגבי עתידה של הארץ זאת:

"מכיוון שנחשול של קתוליות מציף עתה את צרפת... לאחר בירור המצב הדיפלומטי והייחס בין צרפת לאנגליה בנוגע לארץ-ישראל, הוא (רוטשילד) ינקוט פעולה אישית" לפיכך תמך הברון ופעל לקידום פרוטקטוראט בריטי על הארץ¹⁷².

הוא פעל רבות מאחורי הקלעים למען השגת "הצהרת בלפור". הוא ניצל את קשריו האישיים והמסחריים עם אישי שלטון, כדי להפגיש את וייצמן ואת סוקולוב עם נציגים רשמיים של המדינות: בריטניה, איטליה וצרפת¹⁷³. כמו-כן התייעץ וייצמן עם הברון רוטשילד בשלבים

הסופיים של גיבוש "הצהרת בלפור" וביקש את חוות דעתו בדבר הנוסח הרצוי¹⁷⁴. הברון רוטשילד פעל רבות ונחרצות על-מנת למתן את פעילותם של היהודים המתבוללים והאנטי-ציוניים כנגד מתן הצהרת בלפור, כגון יק"א, כי"ח והגוף היהודי האנגלי האנטי-ציוני, שכונה בשם "הוועד המשותף"¹⁷⁵.

גם בארגונה של משלחת "ועד הצירים" השתתף הברון אדמונד דה-רוטשילד, שדאג לצרף למשלחת את סילון לוי, שהיה אנטי-ציוני ונשיא הכבוד של כי"ח. מינויו של אדם אנטי-ציוני על-ידי הברון היה תמוה, לכאורה, אך, בסופו של דבר, הסתבר כצעד מחוכם של הברון, שביקש על-ידי מינויו לשכך התנגדויות של גופים אנטי-ציוניים בציבוריות הצרפתית, ובתוכם כי"ח, וכן לשכך את טענות ממשלת צרפת כנגד עצם מינוי המשלחת על-ידי הבריטים. מינויו של סילון לוי עצמו היה מוצדק, והוא פעל באופן קונסטרוקטיבי ותרם להצלחת המשלחת מנקודת ראות ציונית¹⁷⁶.

נראה, שסלע המחלוקת בין הברון רוטשילד לתנועה הציונית נסב על עניינים שבטקטיקה. לא היו סתירות של ממש בשאיפות ובמטרות הסופיות. ככל שנגעו הדברים לעשייה התיישבותית בפועל בארץ-ישראל, כן נמצאו הדרכים לגשר על-פני חילוקי הדעות, ורבו תחומי שיתוף הפעולה.

10. המהפך (1909-1914) – שותפות אסטרטגיות עם התנועה הציונית

האוריינטציה "המדינית" – מבית מדרשו של הרצל – משלה בכיפה גם בתקופת יורשו – דויד וולפסון¹⁷⁷. שניהם השליכו את יהבם על השגת "הצ'ארטר" מידי השלטונות העותמניים כתוצאה ממאמץ מדיני, המשולב בניסיונות לרכוש את ארץ-ישראל מידי התורכים. שניהם כשלו במשימה.

בתנועה הציונית התגברה הביקורת עקב הכשלונות במגעים המדיניים, ובקונגרס התשיעי, שנערך בהמבורג בחורף 1909, ניצחה באופן ברור האוריינטציה "המעשית" – בראשותו של אוטו ורבורג. כתוצאה משינוי האוריינטציה – מונה דר' א' יעקובסון, שנודע כנאמנו של ורבורג, לתפקיד מפתח בקושטא. למעשה, תפקידו היה איסוף מידע דיפלומטי וטיפול קשרים עם השלטונות החדשים לאחר מהפכת "התורכים הצעירים"¹⁷⁸.

שינוי האוריינטציה בתנועה הציונית איפשר הידוק שיתוף הפעולה בין הנהגתה לברון רוטשילד. מעתה ואילך נהפך הברון רוטשילד לשותף אסטרטגי של התנועה הציונית. דרכה של התנועה הלמה את ציפיותיו ואת גישתו, לאמור פעילות של ממש לטובת מימוש הרעיון הלאומי בארץ-ישראל. לפיכך נענתה בחיוב פנייתו של יעקובסון לברון לעזור במשאבים כספיים גדולים לרכוש זכויות קרקעיים נרחבים בארץ¹⁷⁹. הברון רוטשילד נוכח סוף סוף לדעת, כי הציונים אינם רק תועמלנים אידאליסטים, אלא הם גם אנשי-מעשה¹⁸⁰.

הנהגת ההסתדרות הציונית השתמשה בשיתוף הפעולה, שנוצר עם הברון רוטשילד, כמנוף לארגון משאבים כספיים נוספים – כדי לקבוע עובדות בהתיישבות בארץ. כך למשל נוהג נחום סוקולוב, חבר ההנהלה העולמית של ההסתדרות הציונית, בפנייתו אל לואי ליפסקי, יו"ר ההנהלה של הפדרציה הציונית בארה"ב, בבואו לשכנעו לרתום קרנות כספיות של ציוני ארה"ב לגאולת קרקעות בארץ:

"... I hope that this fund will become a new and usefull link in the chain of our institutions for practical work in Palestine which has to be the cornerstone of our political work... the Ottoman Goverment would sell a considerable part of the estate in Palestine. We were studying this question during the recent months very seriously and we have gathered all the details by our Palestine Office as well as by the agencies of J.C.A. and **Baron Edmond de Rothschild with whom we have now the best and closest relations...**"¹⁸¹

השנים 1909-1914 הן שנות המהפך. אמנם רוטשילד אינו מצטרף באופן פורמלי לתנועה הציונית, אך הוא מכריז על שאיפות ומשימות משותפות לו ולהסתדרות הציונית. בדו"ח שנשלח מיעקבסון לדר' יחיאל צ'לנוב (1863-1918) – חבר הוועד הפועל של ההסתדרות הציונית העולמית, ומ-1913 סגן יו"ר ההנהלה הציונית העולמית – נאמר: **"הברון רוטשילד, אמר שלא ניתן להשוות את הנעשה בארץ-ישראל כיום למצב היישוב היהודי בעבר. יש חיים חדשים, יש אווירה חדשה לגמרי. המרכיב המרכזי הם הציונים"**. מעניין, שהברון מעריך בפעם הראשונה את תרומתו של הרצל לייסודה של התנועה הציונית ולהישגיה. הברון מתחייב לרכוש זיכיונות קרקעיים, כגון בית שאן והחולה, ולהעמידם לרשות התנועה הציונית, שתמכור אותם למתיישבים חדשים. לדעתו, יש להתרכז ביישוב צפון הארץ. הוא הורה לרכוש קרקעות בלי להתחשב בערכן הכלכלי, ובלבד – לגאלן ולהעמידן לרשות ההתיישבות הלאומית¹⁸². הצהרותיו הציוניות של הברון רוטשילד הולידו שיתוף פעולה של ממש עם א' רופין ועם המשדר הארצישראלי, כאשר הברון הסכים לרכישת כ-142 אלף דונמים בעיקר בעמקי הארץ – בעלות כוללת של כשלושה וחצי מיליוני פראנקים, אך פרוץ המלחמה טרפד את העניין¹⁸³. ביקורו הרביעי של הברון רוטשילד בארץ ב-22/2/1917 בהיותו כבן 70 שנה, העצים את את הזיקה, שנוצרה בינו לבין התנועה הציונית. הוא הצהיר הצהרות ציוניות מובהקות, וגם היישוב בארץ הכיר בציוניותו¹⁸⁴. גם מנהיגיה של התנועה הלאומית הערבית, כגון חליל סכאכני¹⁸⁵, שהבחין במעמדו המיוחד של הברון בקרב האוכלוסיה היהודית בכלל ועל-ידי הציונים בפרט בעת ביקורו ב-1917, אמר:

"האומה הערבית זקוקה לאיש כמו רוטשילד, שיוציא כספים למען

תחייתה¹⁸⁶.

במילים אחרות, הברון רוטשילד הצטייר בעיני לאומן ערבי – כנושא דגל הלאומיות היהודית. הברון רוטשילד המשיך בפעילותו למען הארץ והקים את פיק"א בשלהי שנת 1923, ובראשה העמיד את בנו ג'יימס. ערב הקמתה של פיק"א הסביר הברון את מטרותיה:

"תעודתה של פיק"א היא למשוך את עשירי היהודים לעבודה בארץ-ישראל באיזה מקצוע שירצו... בן שמונים אני, וקצי קרוב, והייתי רוצה לראות יהודים עשירים אחרים שניגשו לעבודה זו. **פיק"א אינה רוצה להתחרות עם קרן היסוד, העושה עבודה פוריה, חס ושלום! הרי אני ידידה של התנועה הציונית...** (ההדגשות שלי

– י"צ)¹⁸⁷.

ביקורו האחרון של הברון רוטשילד בארץ באביב 1925 ונאומו בבית הכנסת המרכזי בתל-אביב – משקף את אמונתו ללא סייג בלאומיות היהודים, ומצביע על זהות מטרות עם התנועה הציונית¹⁸⁸. הברון היטיב לבטא את התפעמותו מהנעשה בארץ, בזמן שביקר בה בפעם החמישית (והאחרונה). הוא טיפס לברכת המים של פתח תקווה, אשר ממנה נשקף לנגד עיניו מראה המושבה ואלפי הדונמים של הפרדסים המקיפים אותה:

"עלי הנה, אדלאידה (אשתו – הערתי, י"צ), מהר, והסתכלי במחזה הנהדר הזה... הנה רואה את, אדלאידה, בעינייך את כל זה. רואה את כמוני ומבינה, כי לא רק רומנטיקן ולא משוגע הייתי, כפי שקראו לי בעבור זה כל אחי ורעי... רואה את, אדלאידה, שהצדק היה אתנו, ולא איתם, ואנו עוד נזכה לחזות בעינינו בשיבת עם-ישראל לארצו... לא הייתי חסר דעה לגמרי, משוגע לדבר אחד, כאשר כינוני במשפחה, כשהתחלתי במפעל התיישבותי זה, שעודנו בראשית פריחתו, ואחריתו – מי ישורנה..."¹⁸⁹.

אכן נתפס רוטשילד באופן ברור ומוצהר לרעיון הציוני – למרות אי היותו ציוני באופן פורמלי. זאת – נוכח השינוי, שחל באוריינטציה של התנועה הציונית מ"מדינית" – ל"מעשית". הברון העמיק את קשריו עם התנועה הציונית ופעל רבות במישור המדיני – מאחורי הקלעים, כדרכו, בניסיון להשיג את "הצהרת בלפור", בגיבוש "ועד הצירים" ובהקמת פיק"א. היו אלו פעילויות, שהעמיקו את הזיקה בין הרעיון הלאומי למימושו בארץ-ישראל במישור המדיני וההתיישבותי.

סיכום ומסקנות

הברון אדמונד דה-רוטשילד (ט"ו באב תר"ה-כ"ד חשון תרצ"ה) הניח את המסד ל"בית הלאומי" היהודי בארץ-ישראל. בעת תקופת "החסות הישירה" הייתה כלפיו הערכה רבה, ופעילותו לא נתפסה על-ידי המתיישבים ו"חובבי ציון" כפילנטרופיה גרידא. במהלך מלחמת העולם הראשונה ובשנות ה-20 הכריז והצהיר הצהרות ציוניות מובהקות, ששיקפו את פועלו ואת שאיפותיו. הוא אף נתקבל ביישוב כציוני על-ידי הנהגת התנועה הציונית. יחד עם זאת, מעולם לא היה רוטשילד ציוני פורמלי, הוא הסתייג מהפומביות ומהסממנים "העסקניים" ו"המוסדיים", שאפיינו את הנהגתה. הסתייגותו נבעה מאישיותו – הדיקטטורית במשהו, מחינוכו ומסגנון חייו – כנצר למשפחת בנקאים מפורסמת ועתירת ממון, שהעדיפה לנהל את עניינה הפרטיים, העסקיים והציבוריים מאחורי הקלעים. להערכתנו הסתייגותו מפומביות נבעה בעיקר משיקולים מעין מדיניים, כלומר הברון רוטשילד סבר, שכל עוד אין ליישוב בארץ כוח של ממש להגשים את שאיפותיו, אל לו להכריז עליהם בפומבי כדי לא "להעיר ולעורר".

השאלה המרכזית, שעמדה לדיון במאמרנו, נסבה סביב מניעי פעולתו של הברון: האם פעל משיקולים פילנטרופיים, או לאומיים?

אין ספק, שהברון אדמונד דה-רוטשילד פעל למען תקומת העם היהודי בארץ-ישראל משיקולים לאומיים. הברון היה מודע והכיר היטב את העזרה, שהושיט אביו גיימס ל"יישוב הישן" בארץ מאז "מלחמת קרים", והיה מעורה בכל הפילנטרופיה המשפחתית, שסייעה ליהודים במצוקה, בעיקר במזרח אירופה. הוא פעל בארץ משיקולים אחרים, לאומיים. חיים וייצמן מספר בזכרונותיו:

"בשנים מאוחרות, כשרוטשילדים אחרים התחילו להראות סימני התעניינות בארץ-ישראל והיו מוכנים לתת לנו מעט כסף למפעל, אסר עלי בדרך גזרה לפנות אליהם. מה! אמר ברוב זעם, לאחר שאני בזזתי עשרות מליונים על העניין, בעוד הם מלגלים עלי, הם רוצים לבוא עתה באילו מאות אלפי פרנקים קבצניים כדי לזכות בחלק מהתהילה? אם זקוק אתה לכסף, בוא אלי! ואני עשיתי זאת לעיתים קרובות, ועל-פי רוב – לא לשווא"¹⁹⁰.

הבעיה המתודולוגית-מחקרית, הקשורה בהצהרותיו הלאומיות-ציוניות של הברון רוטשילד, היא בכך שנאמרו בהגיעו ל"גבורות", כלומר מתעורר ספק, אם יש בדבריו משום ניסיון לשכתב ולעצב את ההיסטוריה ולהציגה כרצונו?

מסקנתנו היא, שהברון פעל מראשית דרכו מתוך כוונה לאומית ברורה ומובהקת. כך נתפס, כאמור, על-ידי בני זמנו ועל-ידי ראשוני כותבי תולדותיו של היישוב העברי¹⁹¹, וכן על-ידי

המחקר ההיסטוריוגרפי הערכני על אודותיו¹⁹². בתקופת ביניים הצטייר הברון, ובמיוחד "שיטת הפקידות" שלו – כפילנטרופיה, שפעלה רבות למען היישוב, אך תוך דיכוי הרוח הלאומית והיזמות של המתיישבים.

אין ספק, שחזונו של הברון לא היה ברור ומוגדר עם ראשית פועלו. לא במעט תרם הברון עצמו לאי-הבהירות. הוא לא היה "אישיות רוחנית עמוקה" ואף לא ראה צורך ולא רצה להגדיר את שאיפותיו. יתרה מזאת, הברון עצמו היסס, הוא פעל בשיטת ניסוי וטעייה. אין זאת אומרת, שלא הייתה לו מגמה ברורה. **שורש מניעיו לגאולת העם והארץ נבעו מאמונתו ומרגשותיו הדתיים. האם ייתכן, שבשל כך נתפס – בעת ההגמוניה של תנועה העבודה בתנועה הציונית – כפילנטרופ?**

הברון נחשף ללאומיות-יהודית כבר בשנות ה-70 של המאה הי"ט. נטייתו ואהדתו העמוקים לדת היהודית – העמידו את קימום העם והארץ כאידאל וכ"אבן ראשה" בהשקפת עולמו. חרדתו מהתבוללות היהודים (ומהתבוללות בני משפחתו) ומהתפרצות האנטישמיות במזרח-אירופה בשנות ה-80 של המאה הי"ט – הניעה אותו לעשות מעשה. הבעייה הייתה אי-אימון בסיסי, שרחש ליהודי מזרח-אירופה. הברון לא היה משוכנע, שהם "החיילים המתאימים" למשימת החייאת העם והארץ.

שאיפתו של הברון רוטשילד הייתה להוכיח "קבל עם ועולם", שהיהודים מסוגלים להיאחז בארץ – תוך כדי שינוי רדיקלי של אורחות חיהם. הוא רצה לראות איכרים יהודיים מפחים רוח-חיים בארץ האבות ובונים חברה חדשה ומתקנת, המיוסדת על בסיס הדת היהודית. לפיכך לא ראה בארץ פתרון לכלל יהודי מזרח-אירופה, אלא מעין דגם, שיקרין מאיכותו לעולם כולו – ככלל, וליהודים – באשר הם – כפרט. יש אירוניה מסוימת בכך, משום שלאותה תיזה עצמה "עם כוהנים", "אור לגויים" – הטיפ אחד העם, שהיה מבקרו הנחרץ והחריף ביותר של הברון רוטשילד ושל משטר הפקידות שלו.

מעשיו של הברון אדמונד דה-רוטשילד במשך כיוכל שנות פעילותו למען היישוב הם העדות המובהקת ביותר למימוש חזונו. כמעט בכל יוזמה, שהייתה כרוכה בגאולת הארץ, נטל חלק פעיל עד יום מותו:

אפשרות רכישת הכותל שהועלתה בפניו בתרמ"ז על-ידי ניסים בכר, זכתה להיענות מלאה מצדו. העניין נכשל בעטיין של נסיבות שונות ומשונות¹⁹³.

הברון הכניס מודרנה ותיעוש, בעיקר בעיבוד חקלאי, לארץ. חלק גדול מהטענות, שהוטחו כנגדו על אודות ניהול משק מונוקולטורי, המבוסס על הכרם, הינן מופרכות ביסודן. הברון רוטשילד היה מגדולי גואלי הקרקעות בארץ. עם מותו היו ברשותו כ-440,000 דונמים בחלקיה השונים של הארץ¹⁹⁴.

הטענות החמורות, שהושמעו כלפי הברון רוטשילד בקשר ל"שיטת הפקידות" שהנהיג, גם הן

היו מוגזמות. אין ספק, שבעבודתם של פקידיו היו קלקולים לא מעטים. הם הצרו את יוזמתם של האיכרים, התערבו בחיים הפנימיים של המושבות והמתיישבים, בזבזו כספים רבים וכד', אך תרומתם הייתה ייחודית ומשמעותית. בעזרתם הפכו המושבות ל"פנינות נוף" מתוכננות היטב ומספקות שירותים ציבוריים רבים וברמה נאותה. הם תמכו במושבות מבחינה משפטית – נוכח המשטר העותמני המסואב והמושחת. הם הדריכו את המתיישבים בענפי החקלאות ובעיבוד התעשייתי של מוצריהם והגבירו את "העבודה העברית". כללו של דבר, הם הפכו את היישוב היהודי לפרודוקטיבי ומודרני. ההתיישבות היהודית הפכה – תחת פיקוחם והדרכתם – למתוכננת ומסודרת, עניין, שהיה בו חידוש של ממש בנופה הפיסי של ארץ-ישראל. הברון רוטשילד תרם תרומה מהותית לפיתוח החינוך הלאומי במושבותיו: החייאת השפה העברית כשפת יומיום הייתה משאת נפשו, והוא הקדיש משאבים מרובים לקידומה. למעשה, היה הברון רוטשילד הראשון, שפעל לבסס מערכת-חינוך לאומית בארץ. כל אחד מחמשת ביקוריו של הברון רוטשילד במושבותיו בארץ העמיק יותר ויותר את מחויבותו ליישוב, ומתבהרות עמדתו ושאיפותיו ביחס לתכלית עבודתו. ניתן לחלק את מעורבות הברון בפעילותו בארץ לתקופות הבאות:

א. 1884-1882: "תקופת הצעדים המהוססים"

פעילותו בארץ נובעת ממניעים הקשורים ב"אינטואיציה לאומית" ומדחפים שנבעו מחינוכו ומאישיותו, בעיקר נוכח הסכנה, שחש לקיומו של העם בעטייה של ההתבוללות והתפרצות האנטישמיות. הברון אינו משוכנע, שיהודי מזרח-אירופה יצליחו להיאחז בארץ, ולפיכך נמנע מלנקוט צעדים "ארוכי טווח".

ב. 1887-1884: "העמקת המחויבות"

הברון מחליט לגאול קרקעות ולהשקיע בפיתוח המושבות. הוא נמצא במגע עם ראשוניים עם השלטונות העותמניים. זהו שלב ניסויי וטעייה, אשר בו בודק הברון בזהירות את אפשרות הגשמת תוכניותיו: שינוי דפוסי החברה היהודית ויכולת היקלטותם של המתיישבים בארץ.

ג. 1887-1909: "תוכניות ארוכות טווח"

הברון מעורב לחלוטין במעשה ההתיישבותי בארץ, מצוי במשא ומתן "מעין מדיני" עם השלטונות העותמניים. גם העברת "מושבות החסות" לניהולה של יק"א משקפת, כפי שהראינו, אחריות לאומית ליישוב ולעתידו.

ד. 1909-1914: "שנות המפנה"

עם שינוי האוריינטציה של ההסתדרות הציונית מ"מדינית" – ל"מעשית" – נהפך הברון לשותף אסטרטגי של התנועה הציונית.

ה. 1914 ואילך: הברון רוטשילד מזוהה לחלוטין עם שאיפותיה של התנועה הציונית הלכה למעשה. הברון שותף במגעים האינטנסיביים, שנערכו כדי להשיג את "הצהרת בלפור". כמו כן היה ברקע המגעים, שקיימו מנהיגי התנועה הציונית ב"וועידת השלום". הברון השתתף במינויה של משלחת "ועד הצירים". הברון רוטשילד אף נטל חלק בניסיונות לפתור בעיות וליישר הדורים בסכסוכים בין יהודים לערבים – על-ידי הצעות שוחד ובדרכי משא ומתן. בין השאר נפגש עם ראש ממשלתו של עבראללה, חסן ח'אלד פחה, ושר החינוך שלו, ריזא תופיק פחה, כדי לפתור בעיות שהתעוררו בעניין רכישת קרקעות בעבר הירדן המזרחי¹⁹⁵. כללו של דבר, הברון רוטשילד היה שותף לדרך, לשאיפות ולעשייה הציונית. בשנת 1924 הקים את "חברת פיק"א" ובראשה העמיד את בנו ג'יימס. בעזרת החברה המשיך להזרים מהונו ומאוונו להתיישבות בארץ עד ליום מותו.

גישתו של הברון מראשית עבודתו הייתה לאומית מתוך שיקול דעת וזהירות: תחילה באופן אינסטינקטיבי ולא בהחלטיות. משנת תרנ"ד ואילך פועל הברון מתוך מחויבות ההולכת ומעמיקה לקיומו של היישוב הלאומי בארץ. הברון קידם את ההתיישבות במעשים, ולא בהצהרות. רבים מעקרונות פעולותיו דמו לאלו של המוסדות הציוניים, למשל ריכוז עבודתו בחלקה הצפוני של הארץ תוך כדי רכישת גושי קרקעות גדולים ורצופים. מלכתחילה לא היו בינו לבין "הציונים" חילוקי דעות לגבי המטרות והיעדים הסופיים של עבודתו בארץ, אלא הבדלים טקטיים כיצד להוציאם לפועל. ככל שהעניינים נגעו לפיתוחו של היישוב ולגאולת הארץ, נמצאו בפועל, כמעט תמיד, הגשרים על-פני חילוקי הדעות. משנת 1909 ואילך מיטשטשים והולכים חילוקי הדעות. התקדמות ההתיישבות בארץ, שניזונה מהעולים חברי התנועה הציונית והתגברות האוריינטציה "המעשית" בהנהגתה – משכנעות את הברון, שיש ממש ביכולתה של התנועה להוציא מן הכוח לפועל את האידאולוגיה שלה. מכאן ואילך הברון אדמונד דה-רוטשילד שותף אסטרטגי של התנועה הציונית.

הערות ומראי מקומות

1. ש' אביצור, החקלאות המלאכה והתעשייה, בתוך: מ' אליאב (עורך), **ספר העליה הראשונה, א'**, יד יצחק בן צבי, תשמ"ב, עמ' 235. אביצור מעריך שהברון הוציא עד לשנת 1900, במשך 18 שנות תמיכתו הישירה במושבות, 40 מיליון פראנק ועוד 100 מיליון פראנק עד מותו.

א' בייך, **תולדות ההתיישבות הציונית**, מסדה, רמת-גן, 1976, עמ' 10, הערה מס' 1, מעריך, שב-18 השנים הראשונות לפעילותו השקיע הברון 1,600,000 ליש"ט ובסה"כ עד מותו הושקעו על-ידו 5,600,000 ליש"ט. במקביל השקיעו "חובבי ציון" במשך 18 השנים הראשונות, רק 87,000 ליש"ט, שהם כ-15% מכלל השקעותיו של הברון באותה תקופה.

2. ג' קרסל, **אבי היישוב – הברון אדמונד דה-רוטשילד ופועלו**, אות, חיפה, 1954, עמ' 7-10.

שושנה הלוי, "אגרת הכוללת" נגד "ייסוד ביי"ס למל", **קתדרה**, 5, תשרי תשל"ח, עמ' 198.

3. בן ציון גת, **היישוב היהודי בארץ-ישראל 1840-1881**, יד יצחק בן צבי, ירושלים, תשל"ד, עמ' 111, 133-135, 149-151, 197-198, 242-243.
4. יצחק הלפנר, קשרים בין יהודי צרפת וארץ ישראל, **קתדרה**, 36, תמוז תשנ"ה, עמ' 52-54.
5. בן ציון גת, **שם**, עמ' 221-227.
6. י' טריואקס וא' שטינמן, **ספר מאה שנה**, מטר, 1994 (מהדורה מצולמת), עמ' 198. הברון אלפונס דה-רוטשילד מסר את הערכותיו לדר אברהם פרנקל בפגישתו איתו בדמשק בשובו ממסעו בארץ-ישראל.
7. מוסף דבר, **כ"ז**, אב תרצ"ג, הברון נפטר ב-י"ד בחשון תרצ"ה (2/11/1934).
8. ג' קרסל, **שם**, עמ' 16.
9. ר' אהרונסון, מדיניות הקרקע ומדיניות ההתיישבות של הברון רוטשילד, בתוך: י' קרק (עורכת), **גאולת הקרקע בארץ-ישראל רעיון ומעשה**, יד יצחק בן צבי, ירושלים, 1990, עמ' 81. להלן ר' אהרונסון: **מדיניות**.
10. ש' שאמה, **בית רוטשילד וארץ ישראל**, מאגנס, תש"ס, עמ' 3.
- ד' גלעדי ומ' נאור, **רוטשילד – אבי היישוב ומפעלו בארץ ישראל**, כתר, ירושלים, עמ' 11.
- להלן גלעדי ונאור, **רוטשילד**.
11. א' חרמוני, **בעקבות הביילויים**, ראובן מס, ירושלים, תשי"ב, עמ' 205-209.
- ג' קרסל, **שם**, עמ' 18-19.
12. אלכסנדר דיומא (הבן), **אשת קלוד**, מחזה בשלוש מערכות, ההסתדרות הציונית, קליבלנד אוהיו, תש"ל, עמ' 55-56.
13. שם, **שם**, עמ' 14-15.
14. שם, **שם**, עמ' 16.
15. נחום סוקולוב היה מבין באי ביתו של הברון במשך עשרות שנים, וזכרונותיו הם מקור חשוב לחיי הברון – בכלל, ובכל הקשור בפעילותו בארץ-ישראל – בפרט, ראה: גלעדי ונאור: **רוטשילד**, עמ' 118.
16. נ' סוקולוב, **אישים**, שטיבל, תל-אביב, תרצ"ה, עמ' 79.
17. נ' סוקולוב, **שם**, עמ' 77.
18. ד' גלעדי, הברון רוטשילד ומשטר הפקידות, בתוך: מ' אליאב (עורך), **ספר העלייה הראשונה**, א', יד יצחק בן צבי, ירושלים, תשמ"ב, עמ' 183, עיין גם בהערה 9 במקום. להלן: ד' גלעדי: **פקידות**.
19. ש' יבניאלי, **תקופת חובבי ציון**, א', מוסד ביאליק ודביר, תל-אביב, תשכ"א, עמ' 69-70.
- שמואל הירש (1845-1925) נולד באלזס והיה מנהל מקווה ישראל בשנים 1879-1891. הוא היה נאמנו של הברון רוטשילד, ובידו הופקד הפיקוח על מושבות הדרום.
20. א' פלדמן, **יהודי רוסיה בימי המהפכה הראשונה והפוגרומים**, מאגנס, ירושלים, תשנ"ט, פרקים ד' ו-ה' עוסקים במעורבות בית רוטשילד בסיוע לנפגעי הפוגרומים.
- בעמ' 96 מתוארות שיחות בין נציגים רשמיים רוסיים לבין הרוטשילדים, אשר בהן הציעו לשפר את מעמדם המשפטי של היהודים. הרוטשילדים הבינו, שיש בכך משום ניסיון לפייסם כדי לזכות במלווה מידיהם, וביטלו בזלזול את הניסיון של הרוסים.
21. ש' יבניאלי, **שם**, עמ' ט"ז-י"ז.
22. מרדכי בן הלל, **מלחמת העמים** (יומן), יד יצחק בן צבי, ירושלים, תשמ"א, עמ' 414. רישום ביומן מ-14/12/1916.
23. ש' יבניאלי, **שם**, עמ' 78. מכתבו של הברון רוטשילד אל שמואל הירש בתאריך 6/4/1882.

24. זלמן דוד לבונטין, **לארץ אבותינו**, 1, (תרמ"ב-תרמ"ט) תל-אביב, תרפ"ד, עמ' 67.
25. ש' יבניאלי, **שם**, עמ' י"ח.
26. ש' אביצור, **ממציאים ומאמצים**, יד יצחק בן צבי, ירושלים, 1986, עמ' 20.
- ר' אהרונסון, **הברון והמושבות**, יד יצחק בן צבי, ירושלים, 1990, עמ' 9-20. להלן: אהרונסון: **הברון והמושבות**.
- דן גלעדי, הפקידות, **שם**, עמ' 181-183.
- י' טריואקס וא' שטינמן, **שם**, עמ' 223, 373-372, 455-454, 478-477.
- קלונימוס זאב ויסוצקי, **קבוצת מכתבים**, יד יצחק בן צבי, ירושלים, תשמ"א, עמ' 161-163. מכתב מ-1885. הוא סבור, שלרב צדוק כהן הייתה השפעה מכרעת על הברון בפנייתו למען היישוב בארץ.
- ש' יבניאלי, **שם**, עמ' 79.
- ז"ד לבונטין, **שם**, עמ' 67.
- א' צנציפר (רפאלי), **פעמי הנאולה**, נ' טברסקי, תל-אביב, תשי"ב, עמ' 46.
- ג' קרסל, **שם**, עמ' 16-20, 26-28 סבור, שלרב צדוק כהן הייתה השפעה מכרעת על הברון.
- ש' שאמה, **שם**, עמ' 60-61.
27. י"ל פישמן (הרב), **ספר שמואל**, ירושלים, תרפ"ג, עמ' 372-373.
28. נ' סוקולוב, **שם**, עמ' 70, 73.
29. גלעדי ונאור, **רוטשילד**, עמ' 34.
30. נ' סוקולוב, **שם**, עמ' 98-99.
31. ש' יבניאלי, **שם**, עמ' 97.
32. מ' אליאב, (עורך), **ספר העליה הראשונה, ב'**, (תעודות), יד יצחק בן צבי, ירושלים, תשמ"ב, תעודה מס' 18, עמ' 41-42. להלן: מ' אליאב (עורך), **תעודות**.
- ד' גלעדי, **פקידות**, שם, עמ' 183.
33. מ' אליאב (עורך), **תעודות**, שם, תעודה מס' 131, עמ' 250-251.
34. ד' גלעדי, **פקידות**, שם, עמ' 194.
35. ש' שאמה, **שם**, עמ' 7-8.
36. מ' אליאב (עורך), **תעודות**, שם, תעודה מס' 5, עמ' 21.
37. ש' שאמה, **שם**, עמ' 325-326.
38. ש' שאמה, **שם**, עמ' 2, הערה מס' 3; עמ' 94 הערה מס' 17.
39. ג' קרסל, **שם**, עמ' 44.
40. ש' יבניאלי, **שם**, עמ' 75-76 ועמ' 79-80.
41. י' שלמון, תנועת הביל"ויים, בתוך: מ' אליאב (עורך), **ספר העליה הראשונה, א'**, יד יצחק בן צבי, ירושלים, תשמ"ב, עמ' 132-133.
42. ד' גלעדי, ראשון לציון בחסות הברון רוטשילד (1882-1900), **קתדרה**, 9, יד יצחק בן צבי, ירושלים, תשרי, תשל"ט, עמ' 132-133.
43. מ' אליאב (עורך), **תעודות**, שם, עמ' 67-68. חוזה, להעברת המושבה ראש-פינה לחסות הברון רוטשילד,

- שנערך ב-ד' חשון תרמ"ד (4/11/1883).
44. מ' אליאב (עורך), **תעודות**, שם, עמ' 251. דברי הברון לנשי זכרון יעקב, בד' אייר תרנ"ג (30/4/1893).
45. גלעדי ונאור, **רוטשילד**, שם, עמ' 121.
46. **הארץ**, 23/12/1923.
47. י' קניאל, **ה'שוב הישן וההתיישבות החדשה**, בתוך: מ' אליאב (עורך) **ספר העליה הראשונה**, א', יד יצחק בן צבי, ירושלים, תשמ"ב, עמ' 276, וכן הערה 21 במקום.
48. ש' שאמה, **שם**, עמ' 31. "ביקורו האחרון עתיד להיות כעין אפותיאזה ולאשר את כל אמונותיו העמוקות ביותר...".
49. **הארץ**, 17/5/1925. הכותרת: "נאום הברון".
50. ד' גלעדי, **פקידות**, שם, עמ' 185.
51. ש' יבניאלי, **שם**, עמ' ט"ז.
52. ג' קרסל, **שם**, עמ' 43. התבטאות הברון בעת ביקורו הראשון בארץ, ד' אייר תרמ"ז (1/5/1887).
53. ראה לעיל סעיף 2-ב'.
54. י' טריואקס וא' שטינמן, **שם**, עמ' 373-374. הרב שמואל מוהליבר כיהן כרב וכאב בית הדין של ראדום.
55. ש' יבניאלי, **שם**, מכתבו של מיכאל ארלנגר לשמואל הירש מ-31/8/1883.
56. ש' שאמה, **שם**, עמ' 66-68.
57. **הצבי**, ג', מס' 14, כ"ה בסיון תרמ"ז, עמ' פ"ד-פ"ה ("הצבי" היה עיתונו של בן יהודה) המאמר מגנה את איכרי ראשון לציון על המרד נגד הברון.
58. זאב צחור (עורך), **העליה השנייה**, ג', יד יצחק בן צבי, ירושלים, 1997, עמ' 76. להלן זאב צחור, העליה השנייה – ג'.
59. א' רופין, **שלושים שנות בנין**, שוקן, ירושלים, תרצ"ג, עמ' 12-18.
60. מ' אליאב (עורך), **תעודות**, שם, תעודה מס' 83, עמ' 159. הקמת "ארבייטער שוללע" בזכרון (יעקב).
61. ר' אהרונסון, **הברון והמושבות**, שם, עמ' 78-79.
62. ר' אהרונסון, **מדיניות**, שם, עמ' 81-87.
- ר' אהרונסון, **הברון והמושבות**, שם, עמ' 57.
- ד' גלעדי, **פקידות**, שם, עמ' 206.
63. ד' גלעדי, **פקידות**, עמ' 206, סבור, שרכישות הקרקע נעשו בגושים גדולים, משמע היו פרי תכנון.
- ר' אהרונסון, **מדיניות**, שם, עמ' 91-93. סבור, שלא היה תכנון אסטרטגי בשנים 1884-1887, אך מביא בעמ' 91 הערה 24, עמדה שונה, המתבססת על זכרונותיו של חיים וייצמן.
64. א' רופין, **שם**, עמ' 210.
65. י' בן-אריה, הבטים גיאוגרפיים בראשית התפתחותן של המושבות, עמ' 93. בתוך: מ' אליאב (עורך), **ספר העליה הראשונה**, א', יד יצחק בן צבי, ירושלים, תשמ"ב.
66. ש' אביצור, החקלאות, המלאכה והתעשייה, **שם**, עמ' 226.
67. י' בן ארצי, **המושבה העברית בנוף ארץ-ישראל 1882-1914**, יד יצחק בן צבי, ירושלים, תשמ"ח, עמ' 20-21. להלן: י' בן ארצי: **המושבה העברית**.

68. י' בן ארצי: התפתחות מושבות העליה הראשונה והקמת מושבות חדשות בתקופת העליה השנייה, בתוך: י' ברטל (עורך) **העליה השנייה – מחקרים, א'**, יד יצחק בן צבי, ירושלים, 1997, עמ' 151. להלן: י' בן ארצי: **התפתחות מושבות העליה הראשונה**.
69. מ' אליאב (עורך) **תעודות, שם**, תעודה מס' 29, מתאריך 17/10/1883.
70. ש' אביצור, **החקלאות, המלאכה והתעשייה**, שם, עמ' 230.
71. י' בן ארצי, **המושבה העברית**, שם, עמ' 20-23.
72. ש' אטינגר וי' ברטל: שורשי היישוב החדש בארץ ישראל, עמ' 23, בתוך: מ' אליאב (עורך) **ספר העליה הראשונה, א'**, יד יצחק בן צבי, ירושלים, תשמ"ב.
73. ש' אביצור, **החקלאות, המלאכה והתעשייה**, שם, עמ' 228-229.
- גלעדי ונאור, **רוטשילד**, שם, עמ' 42-43, 65.
- י' בן ארצי, **המושבה העברית**, שם, עמ' 203.
74. ש' אביצור, **החקלאות, המלאכה והתעשייה**, שם, עמ' 239-240.
- גלעדי ונאור, **רוטשילד**, שם, עמ' 39-40, 65-66.
75. מ' בן הלל, **שם**, עמ' 18-19. מכתב מתאריך 24/10/1914.
- ז' צחור (עורך) **העליה השנייה, ג'**, שם, עמ' 132.
76. י' בן ארצי, **המושבה העברית**, שם, עמ' 173-174.
- ש' אביצור, **שם**, עמ' 240-244.
77. ר' אלבוים-דרור, **המחר של האתמול, א'**, האוטופיה הציונית, יד יצחק בן צבי ומוסד ביאליק, ירושלים, 1993, עמ' 171-172, 183-177.
78. ז' ולק, צמיחת החינוך העברי במושבות, בתוך: מ' אליאב (עורך) **העליה הראשונה, א'**, שם, עמ' 407-425.
79. ש' הרמתי, תחיית הדיבור העברי, בתוך: מ' אליאב (עורך) **העליה הראשונה, א'**, שם, עמ' 431.
80. ר' אהרונסון, **הברוך והמושבות**, שם, עמ' 275-277.
- מ' אליאב (עורך) **תעודות, שם**, עמ' 201-207, תעודה מס' 131, מזאב יעבץ 18/8/1890.
81. ש' יבניאלי, **שם**, עמ' 237. מכתב מארלנגר להירש מ-24/8/1883.
82. ג' קרסל, **שם**, עמ' 44. ציטוט ממכתב ששלח אליעזר בן יהודה לאוסישקין.
83. **האור, ל"ב**, תרנ"ג. מובא אצל מ' אליאב (עורך) **תעודות, שם**, תעודה מס' 131.
84. א' אופק, צמיחתה של ספרות ילדים טבעית בארץ ישראל, **קתדרה, ג'**, יד יצחק בן צבי, אדר תשל"ז.
- ר' אהרונסון, **הברוך והמושבות**, שם, עמ' 278.
85. ד' שידורסקי, הספריות הציבוריות בתקופת העליה הראשונה, בתוך: מ' אליאב (עורך) **העליה הראשונה, א'**, שם, עמ' 465-482.
86. י' ריינהרץ, **חיים וייצמן – עלייתו של מדינאי**, הספריה הציונית, 1996, עמ' 231.
87. ש' שאמה, **שם**, עמ' 183-186.
88. **הארץ**, 17/5/1925.
89. ש' שאמה, **שם**, עמ' 231.

90. ר' אהרונסון, שלבים בהקמת מושבות העלייה הראשונה ובהתפתחותן, בתוך: מ' אליאב (עורך), **ספר העליה הראשונה, א'**, יד יצחק בן צבי, ירושלים, תשמ"ב. להלן: ר' אהרונסון, **שלבים בהקמת המושבות**.
91. ר' אהרונסון, **הברון והמושבות**, שם, עמ' 64-94. בעמ' 64 הערה מס' 1 מציין אהרונסון את החוקרים הסבורים, ששנת תרמ"ז היא שנת המפנה. אהרונסון עצמו סבור, שאין זו שנת המפנה, היות והברון ממשיך במשימות שנטל עליו בעבר ומשכללן.
92. י' קולת, פועלי העליה הראשונה, בתוך: מ' אליאב (עורך), **ספר העליה הראשונה, א'**, יד יצחק בן צבי, ירושלים, תשמ"ב, עמ' 341-342. ראה גם הערות 8 ו-9 במקום. להלן: י' קולת: **פועלי העליה הראשונה**.
93. אצ"מ: K12/42/2 מהברון רוטשילד לבן שימול בתאריך 1/12/1894.
94. י' קולת, **פועלי העליה הראשונה**, שם, עמ' 372.
95. מ' אליאב (עורך), **תעודות**, שם, עמ' 305-307, תעודה מס' 160 מתאריך 16/1/1897. פורסם ב"הצבי", תרנ"ז גיליון 19.
96. ר' אהרונסון, **הברון והמושבות**, שם, עמ' 247. ראה גם הערה 95 במקום.
97. י' קולת, **פועלי העליה הראשונה**, שם, עמ' 346-347, 375-380.
98. י' בן ארצי, **המושבה העברית**, שם, עמ' 117-149, 290-291, 297.
99. גלעדי ונאור, **רוטשילד**, שם, עמ' 29-30.
- ש' לסקוב, חובבי ציון ברוסיה למען היישוב בארץ ישראל, בתוך: מ' אליאב (עורך), **ספר העליה הראשונה, א'**, יד יצחק בן צבי, ירושלים, תשמ"ב, עמ' 155. להלן: ש' לסקוב: **חובבי ציון**.
100. ר' אהרונסון, **הברון והמושבות**, שם, עמ' 278.
- י' בן ארצי, **התפתחות מושבות העליה הראשונה**, שם, עמ' 158-162.
101. ר' אהרונסון, **הברון והמושבות**, שם, עמ' 98-99, 269.
102. ג' קרסל, **שם**, עמ' 44.
103. י' בן ארצי, **המושבה העברית**, עמ' 100-101.
- ד' גלעדי, **פקידות**, שם, עמ' 206.
- גלעדי ונאור, **רוטשילד**, שם, עמ' 53.
104. ש' שאמה, **שם**, עמ' 253.
105. מ' שילה, נסיונות בהתיישבות, **המשורר הארצישראלי 1908-1914**, יד יצחק בן צבי, ירושלים, תשמ"ח, עמ' 17. להלן: מ' שילה, **נסיונות בהתיישבות**.
106. ד' גלעדי, **חזרה לארץ אבותינו – זד לבונטין, אלטרנטיבה יזמית למדיניות ציונית**, המרכז הישראלי לקידום חברתי-כלכלי, ירושלים, 1994.
107. גלעדי ונאור, **רוטשילד**, שם, עמ' 68-69.
- ש' לסקוב, **חובבי ציון**, שם, עמ' 156.
108. ח' וייצמן, **אגרות ד'**, מוסד ביאליק, ירושלים, תשל"ז. דו"ח לאבסקוטיבה מתאריך 7/1/1915. להלן: ח' וייצמן, **אגרות ד'**.
109. ש' יבניאלי, שם, עמ' 233-234. מכתב לש' הירש מ-16/3/1883.
110. י' ציטרין, **תולדות זכיון החולה**, פרק ביישובו של הגליל העליון, חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת בר-אילן, אייר תשמ"ז, רמת-גן, עמ' 42 בהערה 46 במקום – פירוט מראי מקום על אי מכירת נכסי דלא-ניידי ל"כופרים" ולגורמים זרים. להלן: י' ציטרין, **זכיון החולה**.

111. ר' אהרונסון, **הברון והמושבות**, שם, עמ' 48-50.
112. ש' יבניאלי, **שם**, עמ' 243. מכתב לשמואל הירש מתאריך 30/11/1883.
113. י' פרידמן, משטר הקפיטולציות ויחסה של תורכיה לעליה והתיישבות 1856-1897, **קתדרה**, 28, תמוז תשמ"ג. ראה בעיקר עמ' 60.
114. י' קולת, **פועלי העליה הראשונה**, שם, עמ' 371.
115. ר' אהרונסון, **הברון והמושבות**, שם, עמ' 75.
- י' בן ארצי, **המושבה העברית**, שם, עמ' 32-33.
116. מ' אליאב (עורך), **תעודות**, שם, עמ' 330-331. מכתב מאהרון אייזנברג אל לוי אפשטיין מ-19/10/1899.
117. מ' אליאב, **שם**, שם, הערה מס' 3.
- N. Nandel, Ottoman Practice as regards Jewish Settlement in Palestine 1881-1908, **Middle East Studies**, 11, 1975, pp. 34-46.
118. ארכיון העבודה, IV, 104. ארכיון אהרון אייזנברג, תיק 39א'. ג' בתשרי תרס"ט (28/9/1908).
119. **הארץ**, 23/12/1923.
120. **הארץ**, 17/5/1925.
121. ח' וייצמן, **מסה ומעש**, שוקן, תל-אביב, תשי"ד, עמ' 141.
122. ש' שאמה, **שם**, עמ' 246. הוא מעמידנו על אופיו המורכב והאימפולסיבי של הברון.
123. י' בן ארצי, **המושבה העברית**, שם, עמ' 18, וש' שאמה, **שם**, עמ' 83 ואילך – סבורים, שבשנת תרמ"ז הגיע הברון לכלל גיבוש שיטה תכנונית ברורה בעבודתו בארץ.
124. א' פלדמן, **שם**, עמ' 117-118.
125. ש' יבניאלי, **שם**, עמ' 253, מכתב לש' הירש מ-6/4/1883.
126. ש' יבניאלי, **שם**, עמ' 231 ו-234, מכתבים לש' הירש בתאריכים: 2/1883 ו-16/3/1883.
127. מ' אליאב (עורך), **תעודות**, שם, עמ' 21. תעודה מס' 5. פניית סגן הקונסול הצרפתי בעיר הנמל התימנית חודידה לכי"ח ב-29/11/1881, המתארת את עידוד עליית יהודים מתימן עקב שמועות על פעילות רוטשילד בארץ.
- ז"ד לבונטין, **לארץ אבותינו**, עמ' 67 (ראה לעיל הערה מס' 24). הברון מתכוון לערוך ניסוי, שבמרכזו תהווה א"י פתרון לחלק מהיהודים.
- מ' אליאב, **שם**, שם, עמ' 250. תעודה מס' 131. ביקורו השני של הברון – דבריו למתיישבים בזכרון יעקב ב-30/4/1893. דורש נאמנות מלאה לסולטן ולמשטר העות'מני.
- ד' גלעדי, **פקידות**, שם, עמ' 186.
- ד' גלעדי, **קתדרה**, 2, חשון תשל"ז. הברון, הפקידות והמושבות הראשונות בארץ ישראל, עמ' 63-65. להלן: ד' גלעדי, **המושבות הראשונות בארץ ישראל**.
128. ח' וייצמן, **אגרות ז'**, שם. דו"ח של וייצמן לחברי האכסקוטיבה של ההסתדרות הציונית מתאריך 7/1/1915.
129. ש' שאמה, **שם**, עמ' 254.
130. א' צנציפר (רפאלי), **שם**, עמ' 105.
131. גלעדי ונאור, **רוטשילד**, שם, עמ' 72-77, 132.

132. י' בן ארצי, **שם**, עמ' 29-30.
133. ש' שאמה, **שם**, עמ' 183-186. מציין את הסכנותו לתת יד להקמת האוניברסיטה.
134. **הארץ**, 17/5/1925. נאום הברון בבית הכנסת המרכזי בתל-אביב. מציין את החשיבות הרבה שראה בהקמת האוניברסיטה.
135. ש' שאמה, **שם**, עמ' 254.
136. י' בן-ארצי, **המושבה העברית**, שם, עמ' 39.
137. ר' אהרונסון, שלבים בהקמת המושבות, **שם**, עמ' 74. הברון השקיע 1.6 מיליון שטרלינג, פי עשרים מכל "חובבי ציון".
- א' ביין, **שם**, עמ' 10. הערה מס' 1. הברון השקיע 1.6 מיליון ליש"ט, "חובבי ציון" – 87 אלף ליש"ט.
- ד' גלעדי, פקידות, **שם**, עמ' 204. הברון השקיע 40 מיליון פראנק.
- ח' וייצמן, **מסה ומעש**, שם, עמ' 131. הברון השקיע 50 מיליון מארקים.
138. ש' שאמה, **שם**, עמ' 272.
139. מ' אליאב (עורך), **תעודות**, שם, עמ' 332-336. תעודה מס' 174.
140. מ' אליאב (עורך), **שם**, שם, עמ' 353-358. תעודה מס' 185. הוועד האודסאי מ-13/5/1901.
141. ש' לסקוב, **חובבי ציון**, שם, עמ' 168.
- י' קולת, **פועלי העליה הראשונה**, שם, עמ' 379.
142. ב' הלפרן וי' ריינהרץ, תרבות ומציאות בעלייה השנייה, עמ' 25-26, בתוך: י' ברטל (עורך), **העליה השנייה – מחקרים**, א', יד יצחק בן צבי, ירושלים, 1997.
143. מ' אליאב (עורך), **תעודות**, שם, עמ' 330-331. תעודה מס' 173. הערה מס' 4 במקום.
144. ד' גלעדי, **המושבות הראשונות בארץ ישראל**, שם, עמ' 59-60.
145. קלונימוס זאב ויסוצקי, **קבוצת מכתבים**, שם, עמ' 153-161. מכתב לש"ד רבינוביץ, מזכיר "חובבי ציון" בוורשה.
146. מ' אליאב (עורך), **תעודות**, שם, עמ' 308-310. תעודה מס' 162. דו"ח הקונסול הגרמני, פאול פון טישנדרוף, מ-19/6/1897. הקונסול הגרמני שרת 13 שנים בארץ והיה מודע היטב להלך הרוחות בה.
147. מ' אליאב (עורך), **תעודות**, שם, עמ' 323-324. תעודה מס' 169 מתאריך 17/11/1898. מ"ד שוב מדווח על ביקורו של ב"ז הרצל בארץ. הרצל ציין בחיוב את פעילות הברון רוטשילד, אך טען, שעבודתו היא נקודתית בניגוד לעבודת התנועה הציונית, שהיא לטווח ארוך ולמען העניין הלאומי.
- א' רופין, **שלושים שנות בנין**, שם, עמ' 208-210.
148. מ' שילה, **נסיונות בהתיישבות**, שם, עמ' 30.
149. צ' שילוני, שלבים בהתפתחות ההתיישבות היהודית בתקופת העליה השנייה, עמ' 107, בתוך: י' ברטל (עורך), **העלייה השנייה – מחקרים**, א', יד יצחק בן צבי, ירושלים, 1997.
- ד' גלעדי, **פקידות**, שם, עמ' 203-205.
150. י' בן ארצי, **המושבה העברית**, שם, עמ' 32-33.
151. ח' וייצמן, **אגרות-ז**, שם, מתאריך 29/12/1914.
152. ג' קרסל, **שם**, עמ' 101-102.
153. ראה לעיל: סעיפים 4א' ו-7.

154. ח' וייצמן, **מסה ומעש**, שם, עמ' 142.
155. גלעדי ונאור, **רוטשילד**, שם, עמ' 72-77.
156. ח' וייצמן, **מסה ומעש**, שם, עמ' 50.
157. ש' שאמה, **שם**, עמ' 141-143.
158. **ארכיון העבודה**, IV 104, ארכיון: אהרון רוזנברג, תיק א'39, 28/9/1908.
159. ש' לסקוב, **שם**, עמ' 144-148.
- ד' גלעדי, **פקידות**, שם, עמ' 199-200.
160. ק"ז ויסוצקי, **שם**, עמ' 192-194. מכתב ממוען אל דוד גורדון, מאמצע יולי 1885.
161. אחד העם, לא זו הדרך, **"המליץ"**, 13/3/1889. כתוצאה מביקורתו של אחד העם התארגנה אגודת "בני משה", שדגלה בעבודת רוח, ובעיקר – על-ידי חינוך לאומי לידיעת העברית.
לפי **"השלח"**, ז', (ג'), ניסן תרס"א התכנסה אסיפה של "חובבי ציון" ב' באדר תרס"א. כתוצאה מהאסיפה התגבשה קבוצה, שנסעה לברון לבקשו לתמוך באיכרים ובפועלים בארץ וכן לשחרר את היישוב מהאפוטרופסות של הפקידים.
162. **"השלח"**, ז', (ו'), תמוז תרס"א "שלוחי עם עני" – מאמרו של אחד העם, המסכם את הפגישה עם רוטשילד.
163. י' קולת, **פועלי העליה הראשונה**, שם, עמ' 372.
164. **קתדרה**, 2, מרחשון תשל"ז, י' דרורי, השתקפותה של העלייה השנייה והמאבק לעבודה עברית בעיתונות הארצישראלית, עמ' 70.
165. ז' צחור (עורך), **העליה השנייה**, ג', שם, עמ' 138.
166. ח' וייצמן, **אגרות**, ו', שם, מתאריך 13/4/1914.
167. ח' וייצמן, **מסה ומעש**, שם, עמ' 183-184.
- ח' וייצמן, **אגרות**, ז', שם, 6/1/1915, וייצמן מבקש מיהודה מאגנס לדון באופן רשמי בשם "ההסתדרות הציונית" עם רוטשילד בענייני מדיניות.
- 28/6/1915 אל גסטון וורמסר ו-17/10/1915 אל דורותי רוטשילד, שני מכתבים, העוסקים בתמיכת הברון בוויצמן ובעיצוב המדיניות בארץ-ישראל.
168. מ' ארן, המשא ומתן להשגת זכיון לחברת חשמל, **קתדרה**, 26, טבת תשמ"ג, עמ' 139-141.
169. י' ציטרין, **זכיון החולה**, שם, עמ' 46-56.
170. מ' שילה, פעילותה של ההסתדרות הציונית בארץ-ישראל בתקופת העלייה השנייה, עמ' 91-92, בתוך: י' ברטל (עורך), **העליה השנייה, א' – מחקרים**, יד יצחק בן צבי, ירושלים, 1997. להלן: מ' שילה, **פעילות ההסתדרות הציונית בארץ ישראל**.
171. מ' שילה, **נסיונות בהתיישבות**, שם, עמ' 85, 88-89, 101, 103.
172. ח' וייצמן, **אגרות**, ז', שם.
- 7/1/1915 דו"ח שהוגש לחברי האקסקוטיבה של ההסתדרות הציונית העולמית.
21/3/1915 ו-9/3/1915 שני מכתבים אל דורותי דה-רוטשילד.
173. ח' וייצמן, **שם**, שם.
- 5/2/1915 רוטשילד מסדר לוויצמן ריאיון אצל שגריר בריטניה בפריז. סיר פראנסיס ברטי, שהיה מבאי ביתו של הברון.

- 19/12/1915 רוטשילד מפגיש את וייצמן עם אישים בריטיים וצרפתיים.
- 11/4/1917 רוטשילד עוזר לנחום סוקולוב להיפגש עם שר החוץ האיטלקי.
174. ח' וייצמן, **שם, שם**, 17/10/1915 ו-28/6/1915.
175. ח' וייצמן, **שם, שם**, שם. מכתביו מתאריכים: 31/12/1914, 8/1/1915, 6/3/1915, 3/9/1916, 9/6/1917.
176. ח' וייצמן, **מסה ומעש**, שם, עמ' 212 ו-243.
177. דויד וולפסון (1855-1914), הנשיא השני של התנועה הציונית, ראה: מ' אליאב, **דויד וולפסון, האיש וחמנו**, ירושלים, 1977.
178. י' ציטרין, זכיון החולה, שם, עמ' 46.
179. אצ"מ: L₁/46, מיעקבסון – לוורבורג 20/9/1909.
180. ח' וייצמן, **מסה ומעש**, שם, עמ' 132.
181. אצ"מ: Z₃/1513, נחום סוקולוב אל לואי ליפסקי, 20/7/1913.
182. אצ"מ: Z₃/407, מיעקבסון – לצ'לנוב 3/4/1914.
183. מ' שילה, **נסיונות בהתישבות**, שם, עמ' 104-108.
184. גלעדי ונאור, **רוטשילד**, שם, עמ' 105-110.
185. ח'ליל סכאכני (1878-1955), מאנשי החינוך הדגולים בקרב ערביי ארץ-ישראל בתקופת המנדט. נטל חלק בפעילות הלאומית והיה חבר בוועד הפועל הערבי-פלסטיני.
186. ח'ליל סכאכני, **כזה אני, רבותי**, כתר, תל-אביב, 1990, עמ' 47.
187. **הארץ**, ריאיון עיתונאי של הברון מתאריך 23/12/1913.
188. **הארץ**, 17/5/1925. נאומו של הברון בבית הכנסת. היצגנו חלק מנאומו בסעיפים קודמים.
- הארץ**, 19/8/1925. במאמר של ר' בנימין על הברון רוטשילד בשם "איש הגבורות" הוא מנתח את פעולות הברון למען הארץ ויישובה במשך עשרות השנים וגורס, שהברון פעל מנטיות לאומיות.
189. גלעדי ונאור, **רוטשילד**, שם, עמ' 126.
190. ח' וייצמן, **מסה ומעש**, שם, עמ' 142.
191. ש' יבניאלי, **תקופת חובבי ציון**, שם, ראה עמ' כ"א.
- ז"ד לבונטין, **לארץ אבותינו**, שם, ראה עמ' 67.
- ג' קרסל, **אבי היישוב**, שם, ראה עמ' ט"ו.
192. ראה את מחקריהם של ד' גלעדי, ר' אהרונסון, י' בן-ארצי וש' שאמה, שהוצגו במאמר.
193. י' טריואקס וא' שטיינמן, **ספר מאה שנה**, שם, עמ' 244.
194. ש' שאמה, שם, עמ' 272.
195. ב' וסרשטיין (עורך), **אגרות וייצמן, י"א**, מוסד ביאליק, ירושלים, 1979, עמ' 245 ואילך. וייצמן קיבל מהברון רוטשילד כספים לתשלומי שוחד לסיענים ערביים.
- ש' שאמה, **שם**, עמ' 254-258.

